

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192654

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. M83
D17 Pa
Accession No. M 5038
Author दांडेकर, गो. सी.
Title पेक्षा ~~पेक्षा~~

This book should be returned on or before the date
last marked below.

पट्टमा

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX

गोपाल भीलकण्ठ दाण्डेकर

सॅ जेस्टिक बुक स्टॉल

मूल्य पावणे चार रुपये

सर्व हक्क गो. जी. दाणदेकर

द्वितीयावृत्ति

विजयादशमी १८८२

मुम्बई

राम वाईरकर

प्रकाशक

केशव कोठावळे

मॅनेज्स्टिक बक स्टॉल

गिरगांव नाका, मुंबई ४

मुद्रक

य. गो. जोशी

आनंद मुद्रणालय

१५२३ सदाशिव

पुणे २

प्रिय नाना देशमुख
आणि
अण्णा बेडरकर
या दोघांस—

आप्या दाण्हेकर

एक

“सर्वेश्वर ! तूं दयाळु आहेस ! माझ्या मनांतील भाव तुला कळतात ! तुझ्यापाशी याचना केल्यावर कोणाचेही मनोरथ अपूर्ण राहात नाहीत.

“ भगवन् ! तूं वाटेला तें देण्यास समर्थ आहेस. तुझ्या कृपेनें मुके बृहस्पतीला लाजविणारें पांडित्य प्रगट करतात. पंगू तुझ्या कृपेच्या सामर्थ्यानें वायूशीही स्पर्धा करतात. तुझी कृपा झाली असतां शूलांस पल्लव फुटतात. मृतांस पुनः चिरंजीव करण्याचें सामर्थ्य तुझ्या कृपेत आहे.

“ जगन्नाथा ! तूं जगाचा नाथ आहेस. मग मीच एकटा तुझ्या अवकृपेस कां पात्र झालों ? कीं तुझ्या कृपाकटाक्षानें पुनीत होणाऱ्या जगांत माझा अन्तर्भाव होतच नाही ?

“ प्रभो ! मी जी याचना करीत आहे, ती कधींच पूर्ण होणार नाही का ? तुझ्या दारांतून हा याचक विन्मुखच परत जाणार काय ?

“ जगत्पते ! करुणा कर ! माझी वांछित वस्तु मला दे. तुझ्याच दयेच्या आधारावर मी जगत आहे, अनाथांच्या नाथा ! तुझ्यावर अवलंबून जगणाऱ्या या एकाचें जीवित असेंच विफल होणार काय ? ”

“ नाही ! ” गंभीर ध्वनि उमटला.

प्रार्थना करणारा आपल्या समाधीतून जागा होऊन मागे वळून पहात बोलला,

“ मग साफल्याचा अरुणोदय केव्हां होईल ? ”

“ ज्या प्रसादाची तूं इच्छा करीत आहेस त्याचा त्याग करण्याइतकें मनोपैर्य तुझ्या ठायीं निर्माण होईल तेव्हां. ”

“ पण प्रभु ! अप्राप्त वस्तूचा त्याग कसा संभवू शकेल ? ”

“ त्यागाची सिद्धता झाल्यावर कांहीही अप्राप्त रहाणार नाही. ”

मुखावर खिन्नतेची छटा पसरत देवशर्मा म्हणाले,

“ वांछित वस्तु मिळण्यास तिचा त्याग करण्यापलीकडे दुसरा उपाय नाही काय ? ”

“ नाही. महन्त त्या विस्तीर्ण सभामंडपांत एका बाजूस मांडलेल्या आपल्या व्याघ्रासनावर बसत बोलले. “ देवशर्मा, तूं ज्या वस्तूची कामना करीत आहेस, तीहून अत्यंत श्रेष्ठ असलेलें अमृतत्व मिळविण्याचाहि त्याग हा एकच उपाय आहे, असें शास्त्रवचन तुला माहीत असून तूं प्राकृत अन्न मनुष्यासारखे प्रश्न कां करीत आहेस ? ”

उदास होऊन देवशर्मा परत फिरले. ते त्या जगन्नाथाच्या अतिप्रचंड सभामंडपांतून बाहेर पडले. वाटेत असलेली पुष्पांची दुकानें उघडून नुकतेच माळी नानाविध सुगंधी पुष्पांच्या हारांनीं ती सजवूं लागले होते. कर्पूर, धूप आदि सुगंधी वस्तूंचीं दुकानेंही उघडलीं जाऊन त्यांच्या मनोहारि सुगंधानें आसमंतांतील वातावरण प्रसन्न झालें होतें.

सूर्योदय व्हावयास आल्यानें जगन्नाथाचे भक्त आणि यात्रेकरू रानाें उरकून देवदर्शनाकरितां मंदिराच्या विस्तीर्ण प्राकारांत प्रवेश करीत होते. त्या यात्रेकरूंंत स्त्रिया होत्या, तसे पुरुषही होते. बृद्ध होते, तरुणही होते. बराच लांबचा प्रवास करून आल्यामुळें मळाल दिसणारी तीं माणसें देवदर्शनाचा समय जवळ आल्यानें प्रसन्न झाली होती.

त्या यात्रेकरूंच्या समूहांत दरिद्रीही होते, संपन्नही होते. पण देवमंदिरांत तो भेद मावळला होता. श्रीमंत पुरुष आपलीं रेशमी जरीकांठीं अंगवस्त्रें सांभाळीत त्या गर्दीतून पुढें शिरत होते, तर त्यांच्या स्त्रिया भरजरी महावस्त्रें लेऊन कंचुकींवरून घेतलेलीं तलम रेशमी उत्तरीयें सांवरीत त्यांचें अनुकरण करीत होत्या. त्यांच्या हातीं असलेल्या उंची हारांतील फुलें गळून पडून खालीं पुष्पशय्या झाली होती. त्या पायदळीं कुस्करणाच्या पुष्पांची चिता न करतां देवदर्शनाच्या लालसेनें तो समूह पुढें सरत होता.

परंतु भोंवतालीं एवढा कोलाहल असूनही त्याचा यात्किंचित् प्रतिध्वनि देवशर्मांच्या उदास मनावर उमटला नाही. ते मान खालीं घालून जगन्नाथ-मंदिराच्या प्राकारांतून बाहेर पडले, आणि आपल्या घराकडे वळले.

जगन्नाथपुरी त्या वेळीं आपल्या संपूर्ण वैभवांत नांदत होती. वंगाधिप महाराज भद्रसेनांच्या अधिपत्याखालीं वंग आणि उत्कल हे दोन्ही प्रान्त मोठ्या भरभराटींत होते. पर्जन्य वेळच्यावेळीं पडत होता. पृथ्वी अमाप पोक प्रसवत होती. चोर-दरवडेखोरांच्या गोष्टी केवळ बृद्धांच्या तोंडूनच ऐकूं येत.

व्यापारही मोठ्या प्रमाणांत चालत असे. भारताच्या पूर्वेस असलेल्या द्वीप-समूहांशी देवधेव करणाऱ्या श्रीमंत धनिकांनी सगळी सागरतटाकीची नगरे गजवजून गेली होती.

जगन्नाथपुरी हे क्षेत्रस्थान असल्यामुळे तिथे अनेक श्रद्धाळू श्रीमंत कुटुंबे नित्य देवदर्शन घडावे या लालसेनें मधून मधून येऊन रहात असत. त्यांनीं पुरीत मोटमोठे प्रासाद आणि अष्टालिका बांधून ठेवल्या होत्या. पुरीमध्ये पौराहित्य करणारे पुरोहितहि या श्रीमंतांची यजमानकृत्ये करून चांगले धनिक झाले होते. त्यांची घरे पुरीची शोभावृद्धीच करीत होती.

देवशर्मा मार्गात असलेल्या गर्दीकडे यत्किंचित्ही लक्ष न देतां हळू-हळू एका भव्य प्रासादांत शिरले. ते आंत शिरतांक्षणींच द्वारांत बसलेलीं माणसें उठून उभी राहिली. प्रहरींनी आपलीं शस्त्रे उगीचच सांवरलीं, लेखनिकांनी खाली वांकून देवशर्मास नमस्कार केले. आश्रितांनीही त्यांचेंच अनुकरण केलें.

पण यांपैकी कोणाकडेही लक्ष न देतां देवशर्मा गृहाच्या अन्तर्भागांत गेले, आणि आपल्या शय्यागारांत शिरले. ते शय्यागार कांचेचे लोलक लाविलेल्या नानाविध दीपकांनी सुशोभित केलें होतें. आदल्या दिवशी रात्री शय्यागृहांत जाळलेल्या चंदनाच्या आणि अगरूच्या मंद सुगंध तिथे अजून रेंगाळत होता. देवशर्मांचा मंचक भरजरी कलावृत्तीनें काम केलेल्या वस्त्रांनीं सजविलेला होता. त्या मंचकाशेजारींच एक दुसरें काष्ठासन ठेविलें असून त्यावर एक मृगचर्म अंथरलें होतें.

देवशर्मा आंत आल्यावर त्यांनीं अंगावरील उत्तरीय आपल्या मंचकावर भिरकावून दिलें, आणि ते धप्पदिशीं त्या काष्ठासनावर बसले.

त्यांच्या या अप्रसन्नतेचें कारणही तसेंच हृदयस्पर्शी होतें

देवशर्मा हे जगन्नाथपुरीशेजारील विष्णुपुरी या गांवचे स्वामी होते. त्या गांवचें स्वामित्व त्यांच्या वंशाकडे येऊन पांच पिढ्या होऊन गेल्या होत्या. योगायोग असा कीं, या पांचही पिढ्यांत उत्तराधिकारी म्हणून एकच वंशज शिल्पक रहात असे. देवशर्मांचे पणजोबा, आजोबा, वडील हे सर्व एकुलतेच पुत्र होते.

देवशर्मांच्या ज्या पूर्वजास विष्णुपुरीचें स्वामित्व प्राप्त झालें होतें, त्यास

एका साधूने असें भविष्य कथन केलें होतें, कीं “ तुझ्या ज्या पिढीस निपुत्रिकत्व प्राप्त होइल, त्याच पिढींत तुझ्या वंशापासून विष्णुपुरीचें स्वामित्व हरण केलें जाईल. ”

सध्यां देवशर्मांना त्रेपन्नावें वर्ष सुरू झालें असूनही अजून त्यांच्या घरीं पाळणा हलला नव्हता. यामुळें त्या साधूनें वर्तविलेलें भविष्य आपल्याच देखत-डोळां खरें ठरतें कीं काय, या चिंतेनें देवशर्मांच्या अंतःकरणांत घर केलें होतें.

देवशर्मांचा प्रथम विवाह झाला, तो त्यांचे वयाचे सातवे वर्षीं. त्यांचीं प्रथम पत्नी रेणुका ही त्यावेळीं चार वर्षे वयाची होती. देवशर्मा खेळ खेळतांना तिला मारूं लागले, कीं ती त्यांना बोचकारीत असे, आणि एकदां देवशर्मांनीं तिला खूपच त्रास दिल्यावर ती त्यांच्या हाताला कडकडून चावली. या बालपणीच्या दोन गोष्टींकडे दुर्लक्ष केलें, तर मोठेपणीं रेणुका मोठी आदर्श पत्नी होती, यांत शंका नाही.

तिचा स्वभाव अत्यंत शांत आणि निगर्वा होता. आश्रित जनांना रेणुका आईप्रमाणें वागवीत असे. घरी येणाऱ्या प्रत्येक माणसाचें यथोचित स्वागत करण्यांत ती अत्यंत प्रवीण होती. रेणुका माहेरीं गेली, कीं एवढें मोठें देवशर्मांचें भरलेलें घरही अगदीं मुनें दिसायचें.

दिसायला जरी रेणुका मोठी सुंदर नसली—तिचें वर्णन करतांना कवीला जरी चंपक, तोंडलें, कुंदकळ्या, भ्रमर, गजगती, हरिणाचे अक्ष, या उपमान मुचल्या तरी तिच्या मधुर स्वभावानें या सर्व वस्तूंची उणीव भरून काढली होती.

पण जसजशीं वर्षे लोटूं लागली आणि रेणुकेला संतान होण्याचें लक्षण दिसेना, तसतशी घरांतील सर्वच माणसांची अस्वस्थता वाढूं लागली. देवशर्मांची माता आणि पिता हे देवशर्मा दहा वर्षांचें असतांच त्यांच्या शिरावर विष्णु-पुरीच्या स्वामित्वाचा भार देऊन निधन पावले होते. घरांत जरी दुसरीं वडील माणसे होती, तरी अगदीं जवळचें असें कुणीही नव्हतें. म्हणून मुख्यतः संतानहीनतेमुळें होणारा मनस्ताप जर कोणाला जाणवत असेल तर तो रेणुकेलाच.

वयाची तिशी उलटूनही जेव्हां संतान होण्याचीं चिन्हे दृष्टोत्पत्तीस येईनात, तेव्हां एके दिवशीं रात्री ती मनाचा निर्धार करून देवशर्मांस म्हणाली,

“ ऐकलेंत ? ”

“ काय म्हणत्येस ? ”

“ अजून कांहीं वेळ गेली नाही. ”

“ कसली ? ”

“ दुसरी कसली ? यंदा मला एकतिसावें सऱून बात्तिसावें वर्ष लागेल. ईश्वराच्या मनांत मला संतति व्हावी असें कांहीं दिसत नाही—”

“ वाः ! ” देवशर्मा हंसून म्हणाले, “ तूं फार लवकर निराश झालीस ! ”

“ तसें नव्हे. पण—”

“ पण काय ? ”

“ आपल्या पूर्वजांस एका साधूनें सांगितलेलें भाविष्य स्मरणांत आहे ना ? ”

एका क्षणांत मनाच्या तळाशीं दडून असलेली भीति विषण्णतेच्या रंगांत आपला कुंचला बुडवून देवशर्मांच्या प्रसन्न मुखावर एक अस्पष्ट छटा उमटून गेली. प्रयत्नपूर्वक ती भीतीची चित्रकला पुसून टाकीत परत बळेंच हंसत देवशर्मा म्हणाले,

“ पण तूं कांहीं अजून म्हातारी झाली नाहीस ! ”

आपल्या उत्तरीयाशीं चाळा करीत रेणुका म्हणाली,

“ म्हातारी नाही झाल्यें तर काय ? घरांतलीं बहुतेक माणसें मला मातुश्री म्हणतात. एवढ्या मोटमोठ्या माणसांची मातुश्री म्हातारी नाही तर काय बाला असते ? ”

तिच्या या बोलण्यावर प्रसन्न होत देवशर्मा म्हणाले,

“ तर मग तुला मुलें झालीं आहेत म्हणायची ! मग मुलांची इच्छा कशाला करत्येस ? ”

“ आपणांसाठीं. लोक मला जरी मातुश्री म्हणत असले, तरी ते कांहीं आपणांस तात म्हणत नाहीत. आपणांस पुत्र झालाच पाहिजे. ”

“ आतां काय करूं म्हणजे मला पुत्र होईल ? ”

एक क्षण रेणुका थांबली. तिच्या मुखावर कृष्णछटा आपलीं पदचिन्हे रेखून गेली. पण दुसऱ्या क्षणीं पूर्वस्थितीवर येत ती म्हणाली,

“ तेंच म्हणत होत्यें मी. आपण अजून तरुणच अहांत. ”

“ तूं म्हणत्येस म्हणून ही गोष्ट मी मान्य करतो. मग आतां मी काय करूं ? ”

“ आपण दुमरा विवाह करा ! ”

देवशर्मा आश्चर्याने दिङ्मूढ झाले. आश्चर्याचा भर ओसरल्यावर ते म्हणाले,

“ छे छे ! भलतेच कांहीं बोल् नकोस ! तू जर असें कांहीं सांगून माझ्या मनास पीडा देणार असशील, तर मी उद्यांच संन्यास घेईन ! जळो तें विष्णुपुरीचें स्वामित्व ! मला त्यांच्याशीं मुलीच कर्तव्य नाही. तुझें माझें लग्न होऊन आज अष्टावीस वर्षे व्हायला आली. इतक्या वर्षांतही जर तुला माझी ओळख पटली नसेल, तर मी तुर्दवीच म्हणायचा ! ”

“ मी आपलें अंतःकरण पूर्णपणें ओळखलें आहे, आणि म्हणून मी आपणांस विवाहाचा आग्रह करीत आहे. आपल्या पदरीं पडून मी किती मोठी भाग्यवान् झालें आहे, याची कदाचित् आपणांसही कल्पना नसेल. इतकी वर्षे झाली, मला संतान झालें नाही, पण आपण कधीं मुखावाटे एका शब्दानेही त्याचा उच्चार केला नाही ! आपल्या अंतरांतील व्यथा आपण एवढीशीही बाहेर दिसू दिली नाही. एवढें मोठें अंतःकरण घेऊन आपण जन्माला आलांत ! मी आपणांला निपुत्रिक राहूं घ्यायची नाही ! त्या लोकापवादापासून मी माझें सर्वस्व खर्ची घातून आपलें रक्षण करीन. ”

बोलतां बोलतां रेणुकेच्या नेत्रांतून अश्रुप्रवाह सुरू झाला. आपल्या अंग-वस्त्रानें ते अश्रु पुसून तिचें मुग्य उचलित देवशर्मा प्रेमभरानें म्हणाले,

“ मी निपुत्रिक राहिलों, तर तुला काय वाटल ? ”

“ जन्मभर माझ्या मनास अत्यंत दारुण वेदनांच्या हंगळ्या दंश करीत राहतील ! ”

“ पण द्वितीय विवाह करूनही मी निपुत्रिकच राहिलों तर ? ”

“ भलतें सलतें बोल् नये ! आपल्यासारख्या सद्गुणी माणसास जर सर्वेश्वरानें एवढी मोठी शिक्षा केली, तर त्याच्या घरीं न्यायच उरला नाही असें मी म्हणेन. ”

“ पण द्वितीय विवाह केल्यावर मी त्या पत्नीच्या मोहपाशांत गुरफटून तुजकडे दुर्लक्ष करूं लागलों तर ? ”

“ तेंच मला व्हायला हवें आहे. मी घरची कामारी दासी वनून आपणां दोघांची सेवा करीत राहीन. आपल्या दृष्टीसही पडणार नाहीं. हळूहळू या

आपल्या विशाल प्रपंचांत अशी एकरूप होऊन जाईन, कीं आपणांस वेगळी अशी कुठें सांपडणारच नाही ! ”

“ मग मी दुसरा विवाह मुळीच करणार नाही ! ”

प्रेमभरांन देवशर्म्यांच्या छातीवरील पुष्पमालेशीं खेळत रेणुका म्हणाली,
“ असें काय करावें बरें माणसानें ? सांगितलेलें मुळीच ऐकूं नये म्हणजे काय ? ”

“ बरें. आतां ऐकेन. पण ती दुसरी पत्नी जर भांडखोर निघाली तर ? ”

“ असेना कां ! मी मुळीं भांडायला उभी रहाणारच नाही ! जिथें तृणच नाही, तिथें अग्नि काय करूं शकेल ? ”

“ पहा बरें ! विवाह झाल्यावर सगळ्या बऱ्यावाड्याचें उत्तरदायित्व तुझ्यावर आहे ! ”

“ असूं दे ! अष्टावीस वर्षे आपल्या चरणांची सेवा करून मी तेवढें उत्तरदायित्व सांभाळण्यास समर्थ झाल्यें आहे ! ”

लगेच एक देखणी मुलगी पाहून रेणुकेन देवशर्म्यांचा विवाह करून दिला. देखणेपणाबरोबर माहेरच्या श्रीमंतीचा अहंकार बरोबर घेऊन ज्या दिवशीं अम्बिकेन देवशर्म्यांच्या घरांत प्रवेश केला, त्या दिवसापासूनच त्या घरांतलें सुख व समाधान नष्ट झालें.

अम्बिका अहंकारी तर होतीच, पण त्याचबरोबर दुराग्रही आणि हट्टी देखील. पाहिल्याच दिवशीं रात्री तिनें गाल फुगवून देवशर्म्यांस सांगितलें,

“ मी तुमच्याशीं मुळीच बोलणार नाही ! ”

तिचें सुंदर रूप पाहून देवशर्मा तिच्यावर मोहित झाले होते. प्रथम प्रणय-प्रसंगांतला हा एक प्रवेश असेल, अशा कल्पनेनें ते तिचें सुख कुरवाळून तिला म्हणाले,

“ महाराज्ञी या दासावर कां कोपल्या आहेत ? ”

त्यांना झिडकारीत अम्बिका म्हणाली,

“ अशानें कांही मी वश व्हायची नाही ! ”

“ मग श्रीमतींचा कृपाप्रसाद जेणें करून या दासानुदासावर होईल, असा कांहीं उपाय या दासास कथन करण्याइतका हा कृपाभाजन सेवक होण्याची शक्यता आहे काय ? ”

“ त्या हडळोला हांकून दिल्याशिवाय मी तुमच्याशी बोलणार नाही ! ”

“ कोणती हडळ ? ”

“ जी आज अष्टावीस वर्षे आपल्याला मोह पाडून आपल्या उशा-पायथ्याशी नांदत्ये आहे ती ! ”

देवशर्म्याच्या प्रणयाची धुंदी खाडकून उतरली. ते मार्गे सरत म्हणाले,

“ तू रेणुकेविषयी बोलत आहेस काय ? ”

“ त्या जन्मदरिद्रेचे नांव मी घेणार नाही ! ”

रेणुकेचे माहेर कांहीं एवढे संपत्तिमान नव्हते, यावर हा टोमणा होता. तो धाव तसाच सहन करून देवशर्मा म्हणाले,

“ तुझे लग्न होण्यास सर्वस्वी कारणीभूत रेणुकाच आहे, हे तुला माहीत आहे काय ? ”

“ ज्याला त्याला आपापल्या भाग्याने योग्य ते स्थान मिळत असते ! ”

शय्येवरून खाली उतरत देवशर्मा म्हणाले,

“ तू जेव्हा रेणुकेची क्षमा मागशील, तेव्हाच मी तुझे तोंड पाहीन ! ”

असे बोलून ते सरळ आपल्या शय्यागारांत जाऊन पडुडले. पहिली रात्र दोघांनीही अशी व्यतीत केली.

जेव्हा रेणुकेला हा प्रकार कळला, तेव्हा घाबरून जाऊन तिने देवशर्म्याची खूप काकुळती केली. अभिनेकेलाही तिने समजविण्याचा प्रयत्न केला. देवशर्मा जेव्हा अभिनेकेचे तोंडच पाहायची गोष्ट काढीनात, तेव्हा मग कांहीं दिवसांनी ती थोडी मऊ आली, व देवशर्म्याचे तिच्याशी बोलणे सुरू झाले.

वर्ष झाले, दोन झाली, तीन, चार, सहा, दहा वर्षे झाली. तरी कांहीं देवशर्म्याचे दैव उदयास येतां दिसेना. शेवटी एक दिवस ते भोजन करीत असतां रेणुकेला म्हणाले,

“ तू आग्रह केलास, म्हणूनच मी हा विवाह केला. एवढी असल्या पत्नीशी प्राणान्त ओढवला अमतांही मी लग्न केले नसते. शेवटी काय फळ मिळाले ? ”

त्यांच्या पात्रांत मोदक वाढीत रेणुका म्हणाली,

“ मी अजून निराश झाल्ये नाही ! ”

“ तर मग काय मला सत्तराव्या वर्षी पुत्रलाभ होणार आहे ? ”

“ प्रभूच्या मनांत असेल तर तसेही घडेल. ”

“ एवढी वाट पहाण्याचें सामर्थ्य माझ्यांत नाही. प्रतिदिवशीं सर्वसंग-परित्याग करण्याचे विचार माझ्या मनांत बळावत आहेत. ”

“ आपण आजही परित्राजक होऊं शकतां. पण मग आपल्या शिरावर असलेलें पितृक्वण कोण फेडील ? ”

हताश होऊन देवशर्मा म्हणाले,

“ तर मग आतां मी काय करूं ? ”

“ पूर्वीं दोनदां केले तेंच ! ”

देवशर्म्याच्या हातचा घांस तसाच राहिला. ते रेणुकेच्या मुखाकडे पहात म्हणाले,

“ काय म्हणालीस ? ”

“ असें म्हणाल्यें कीं सर्वसामान्य मनुष्य आणि आपण, या दोघांना एकाच तोलांनें मोजतां येत नाही. सामान्याची कसोटी निराळी, आपली निराळी. आज विष्णुपुरीची प्रजा आपल्या छत्रछायेत अत्यंत समाधानांत नांदत्ये आहे. जर आपणांकडून विष्णुपुरीचें स्वामित्व गेलें, तर या प्रजेचें हें सुख, हें समाधान नष्ट होईल, कमीत कमी त्यांत कांहीं ना कांहीं परिवर्तन तरी अवश्य घडून येईल. हें व्हायला नको आहे. म्हणून आपल्याला पुत्र झालाच पाहिजे. ”

“ अग पण नशिबीं लिहिला नसेल, तर होईल कुठून ? ” देवशर्मा काकुळतीस येऊन म्हणाले.

“ नशिवांत लिहिला नाही, हें आपणांस कसें कळलें ? तें कांहीं नाही. आपणांस परत विवाह केला पाहिजे ! ”

महाप्रयासानें देवशर्म्यास विवाहास अनुकूल करून घेऊन रेणुकेनें या पाळीला जी सवत घरांत आणली, ती स्वभावानें मोठी भाबडी आणि बडबडी होती. तिचें नांव कमला.

कमला वयानें रेणुकेच्या मुलीसारखी शोभणारी होती. दिवसभर ती सारखी गडबड करीत रहायची. तिनें आपल्याबरोबर माहेराहून दोन शुक्र, दोन सारिका, पांच ससे, एक हरिणशावक एवढीं जनावरें आणलीं होती. तिचा सगळा दिवस या जीवांचें खार्णेपिणें आणि त्यांच्या खोड्या काढणें यांत

जायच्चा. कधीं एकादा शुक्र अगर सारिका बोलेनाशी झाली, कीं कमला अप्रसन्न होऊन रेणुकेजवळ येऊन म्हणायची,

“ बाई, मी या शुक्राला आतां खायलाच नाहीं घालायची ! ”

“ कां ग ? ” हसून रेणुका विचारी.

“ मग तो बोलत कां नाही ? ”

तात्पर्य, रेणुकेचाही दिवसांतील बराचसा भाग कमलेच्या तकारी दूर करण्यांत व्यतीत होत असे.

या लग्नासही चार वर्षे होऊन गेलीं. रेणुकेनें कमलेला तरी संतान व्हावें, याकरितां अनेक देवदेवतांस नवस केले. पण ते देव आणि देवता देवशर्मांच्या निपुत्रिकत्वावर कांहीं उपाय करतां दिसेनात.

शेवटीं देवशर्मांनीं मनःस्वास्थ्याकरितां कांहीं दिवस जगन्नाथपुरींतील आपल्या प्रासादांत जाऊन रहायचें ठरविलें. रेणुका आणि कमला या दोघीस बरोबर घेऊन ते कांहीं आश्रितांसहित पुरीस येऊन राहिले. तिथें आल्यावर ते प्रतिदिवशीं सूर्योदयापूर्वीं स्नान उरकून मंदिरांत जात, आणि जगन्नाथाची प्रार्थना करीत.

नित्यक्रमाप्रमाणें आजहि ते प्रार्थना करीत असतां महन्तांनीं त्यांना इच्छित वस्तूचा त्याग करण्याची सिद्धता, हाच ती वस्तु प्राप्त करून घेण्याचा उपाय सांगितला. तो उपाय ऐकून विमनस्क झालेले देवशर्मा घरीं येऊन आसनावर बसले. इतक्यांत रेणुका हातीं दुग्धपात्र घेऊन आंत आली. देवशर्मांस अप्रसन्न पाहून तिनें विचारलें,

“ कां ? आपली मुद्रा अप्रसन्न कां झाली ? ”

देवशर्मांनीं तिला मंदिरांतील वृत्त सांगितलें. तें ऐकून रेणुका म्हणाली,

“ काय ? केवळ त्यागाची सिद्धता असल्यावर इच्छित वस्तु प्राप्त होईल, असें स्वतः महन्त म्हणाले ? ”

“ होय. स्वतः महन्तांच्या मुखांतले उद्गार आहेत ते. ”

“ तर मग तुम्ही हो म्हणा ! काय वाटेल तें करून कां होईना, आपल्या नांवास लागलेला निपुत्रिकत्वाचा कलंक धुऊन जाऊं दे ! ”

“ पण झालेलें मूल देवास द्यावें लागेल ! ”

“ त्याच्या अधिक वेदना तुम्हांला होतील कीं आम्हांला ? त्या सर्व वेदना

सहन करण्याचा भार जर आम्ही उचलणार आहोंत, तर मग तुम्ही संकोच कां करतां ? उद्यांच जाऊन महन्तांस सांगा कीं माझी सिद्धता आहे. ”

दुसरे दिवशीं पहाटे उठून देवशर्मा अतिपवित्र मनानें मंदिरांत गेले, आणि जगन्नाथमूर्तिसमोर बसून ते म्हणाले,

“ प्रभो ! माझ्या मनांतले भाव तुला कळतात. मी ज्याची इच्छा करीत आहे, त्याच्या नांवानें अगोदरच उदक सोडून देवतां. आतां तुला वाटेल तें कर ! ”

मागून महन्तांचा ध्वनि सभामंडपांत घुमला,

“ तर मग तुझी इच्छा पूर्ण होईल ! ”

अत्यानंदित होऊन देवशर्म्यांनीं विचारलें,

“ प्रभु मी ऐकलेलें खरें होईल, असें मी समजू का ? ”

“ देवशर्मा, आज माझ्या मुखावाटे जगन्नाथच बोलत आहे. तुझ्या घरीं लवकरच बालकाचा रुदनध्वनि ऐकूं येईल ! ”

देवशर्म्यांच्या नेत्रांवाटे आनंदाचीं आंसवें वाहूं लागलीं.

दोन

दोन मास व्यतीत झाले. लवकरच जगन्नाथ-
पुरीहून विष्णुपुरीस जावें, अशा विचारांत
देवशर्मा होते. दिवसभर लेखनिकांस तत्संबंधी आवश्यक त्या सूचना देऊन
सायंकाळीं देवशर्मा जगन्नाथाच्या दर्शनास गेले. अत्यंत श्रद्धेनें त्यांनीं जगन्नाथास
नमस्कार केला, आणि म्हणाले,

“ प्रभो ! तुझी लीला अचिन्त्य आहे. सगळ्या मृष्टीचें संचालन करणारा
तू; अमुकच एक कर, असा आग्रह तरी मी कशाला करूं ? आता मी तुला
कांहींही मागणार नाहीं. तुला जें करायचें असेल तें कर. तूं योग्यच करशील
अशी माझी श्रद्धा आहे. ”

रात्रीं भोजन आटोपल्यावर देवशर्मा आपल्या मंचकावर दोन्ही हात
मानेखालीं घेऊन विचार करीत पहुडले होते. तों पार्थीच्या पैजणांचा
मृदुमंजुल ध्वनि उमटवीत हातीं विड्याचें तबक घेऊन लाजत लाजत कमला
आंत आली.

कमलेला पाहून देवशर्मा मोठे प्रसन्न झाले. तिच्या आणि त्यांच्या वयांत
खूपच अंतर होतें. कधीं कधीं देवशर्म्यास वाटे.

“—हिच्या वयाची माझी मुलगी असती ! दैव, दुसरें काय ! मला जर योग्य-
वेळीं पुत्र झाला असता, तर मी या गडबड्या पोरीला सून म्हणून माझ्या घरीं
आणलें असतें ! दुर्दैवी विचारी !— ’

यामुळें तिच्यावर देवशर्म्याचें खूप प्रेम होतें. त्या प्रेमांत पत्नीविषयक
प्रेमाबरोबरच वात्सल्याचाही वराचसा अंश होता. कमलेला पहातांच,
देवशर्मा उठून बसले, आणि म्हणाले,

“ ये ये ! ”

कमलेनें तबक मंचकासमोरील कलाकुसरीचें काम केलेल्या चंदनी
तिपायीवर ठेवलें, आणि मंचकाच्या पायथ्याशीं उत्तरीयाच्या टोंकानें आपल्या
डाव्या हाताच्या बोटाला वेढे देत ती उभी राहिली.

देवशर्म्यांनीं पुढें होऊन तिचा दंड धरला, आणि तिला आपल्याजवळ बसवीत प्रेमभरानें ते म्हणाले,

“ आज एवढ्या लवकरशी इकडे आलीस ? ”

कमलेच्या मुद्रेवरून असा भास होत होता कीं तिला कांहींतरी अत्यानंदाची वार्ता सांगायची आहे. पण ती कांहींच बोलली नाही.

तिचें मुख आपल्याकडे वळवीत देवशर्मा म्हणाले,

“ आमच्याशीं बोलायचें नाही वाटतें ? ”

“ ऊं हूं !

हंसत देवशर्मा म्हणाले,

“ वा वा ! हें नव्हे वाटतें बोलणें ? ”

आपली प्रतिज्ञा विफल झाली, हें पाहून आपलें मुख देवशर्म्यांच्या हातून सोडवून घेत आणि हंसत कमला म्हणाली,

“ बरें आहे. बोलायचें. पण मग तुम्ही मला त्याबद्दल काय द्याल ? ”

“ तुझ्या त्या म्हाताऱ्या सवतीला घरांतून हांकून देईन. ”

कमलेचें रेणुकेवर अत्यंत प्रेम होतें. गाल फुगवून ती म्हणाली,

“ तर मग आम्ही नाही सांगणार ! ”

“ बरें बरें ! तिला पाटावर बसवून तिची पूजा करीन. आतां सांग काय तें. काय, तुझ्या शुकाचें सारिकेशीं लग्न ठरविलेंस ? ”

“ ऊं हूं ! ”

“ मग तुझ्या सशाला पिल्लें झालीं ? ”

“ ऊं हूं ! ”

“ मग तुझें हरीण पळून गेलें ? ”

“ तेंही नाही. ”

“ मग काय झालें ? ”

“ बाईना दिवस गेले आहेत ! ”

देवशर्म्यांचा आपल्या श्रवणशक्तीवर विश्वासच बसेना. ते झडझडून उठून बसले. कमलेचे दोन्ही खांदे धरून गदागदां हलवीत ते ओरडले,

“ काय म्हणालीस ? ”

त्यांच्या हातून सुटायचा प्रयत्न करीत रडकुंडीस येऊन कमला म्हणाला,

“ मी खोटें कशाला सांगूं ? पाहिजे तर त्यांनाच जाऊन विचारा ! ”

अत्यंत स्नेहभावानें कमलेचें बुनन घेऊन देवशर्मा उठले, आणि धांवतच पाकगृहाकडे निघाले. त्यांच्या पाटोपाट कमलाही हुंदडत चालली.

पाकगृहांत रेणुका लक्ष्मीसारखी वावरत होती. अजून आश्रितांचीं आणि दासदासींचीं जेवणें उरकलीं नव्हतीं. त्या सर्वांना जेवायला वाढीत रेणुका स्नेहभरानें त्यांची चौकशी करीत होती. एका रुग्ण दासीला ती म्हणाली,

“ माये, तुला पाण्यांत शरीर भिजवूं नकोस म्हणून शंभरदां सांगितलें. तरी वस्त्रें धुवायला विहिरीवर कशाला गेली होतीस ? आजार वाढला म्हणजे ? ”

ती रुग्ण दासी कांहीतरी उत्तर देणार, तोंच रेणुकेनं असें पाहिलें कीं, वृद्ध देवशर्मा अत्यंत आनंदानें जणू काय धांवतच पाकगृहाकडे येत आहेत, आणि त्यांच्या मागोमाग कमलाही पायांतील पैंजणांचा ध्वनि उमटवीत येत आहे.

द्वारापार्शी आल्याबरोबर आंतील जेवण करणारीं माणसें पाहून देवशर्म्यांच्या अंतरांत उत्सुकता निर्माण झाली. येतांना त्यांनीं रेणुकेला कसें विचारायचें, याविषयीं अनेक संकल्प केले होते. पण या इतक्या लोकांस पाहून ते संकल्प शरदभ्रांप्रमाणें टाईच्या टाईच विरघळले.

देवशर्मा दारांतच थांबले. रेणुका त्यांच्याकडे पहात आणि स्मित करीत म्हणाली,

“ कां थांबलांतसे ? पाठीमागें कमलाही आहे वाटतें ? वाई बाई ! या माझ्या सवतीला एकदां उन्हांत घर बांधून देईन, तेव्हां मला मुखानें जेवण जाईल. ”

कमला आंत येत म्हणाली,

“ चांगलें ! मलाच यांनीं धरून किती मारलें ! अन् वाई मजवरच रागावताहेत ! ”

“ कां मारलें ? ”

कमला उत्तर देणार तोंच देवशर्मा म्हणाले,

“ तुझें आवरलें ? ”

“ हो. ”

“ तर मग इकडे ये ! ”

कमलेला धरून तिच्या पाठीवर लटक्या रागानें एक थापट मारीत तिला

बरोबर घेऊन रेणुका देवशर्मांच्या पाठोपाठ निघाली. देवशर्मा झपाझप पावलें टाकीत आपल्या शय्यागारांत जाऊन आपल्या मंचकासमोर या दोर्धीची वाट पहात उभे राहिले.

रेणुका कमलेला म्हणाली,

“ तुझ्याच्याने राहवलें नाही ना ? ”

तिच्या कुशीत तोंड लपवून कमला म्हणाली,

“ एवढें मंगल घडत असतां माझें फाटकें तोड कसें गप्प राहिल ? ”

रेणुकेनें अत्यंत स्नेहानें कमलेच्या कपाळावर आंठ टेकविले, आणि त्या दोर्धी शय्यागारांत जाऊन पोचल्या.

देवशर्मा घाईघाईनें पुढें आले, आणि रेणुकेकडे निरखून पहात ते तिला म्हणाले,

“ खरेंच ? ”

“ काय ? ”

“ हिनें सांगितलें तें ? ”

“ तिनें काय सांगितलें, तें मला माहीत नाही ! ” शब्दच्छल करीत रेणुका म्हणाली.

अत्यंत उत्सुकतेनें रेणुकाचा दंड हार्ती धरीत देवशर्मा म्हणाले,

“ तुला—दिवस गेले आहेत ? ”

मान खाली घालून रेणुका म्हणाली,

“ होय ! ”

आनंदाच्या आवेगानें देवशर्मांच्या नेत्रांतून आंसवें वहायला लागलीं. त्यांचें शरीर कांपूं लागलें. घाईघाईनें ते मंचकावर जाऊन बसले, म्हणूनच खालीं कोसळले नाहीत.

रेणुका पटकन् पुढें झाली, आणि मंचकावर पडलेला पंखा घेऊन देवशर्मांस वारा घालीत म्हणाली,

“ अस्वस्थता वाटते ? ”

“ नाही ! पण ही वार्ता तूं मला कां सांगितली नाहीस ? ” डोळ्यांतलीं आंसवें पुशीत देवशर्मा म्हणाले.

“ मलाही तें आजच उगमलें. कमलेला सोडून दुसऱ्या कोणासही ही

चार्ता माहीत नाही. आपणांस आज रात्री सांगणार होत्ये, तों या चहाडखोर बोरीने मध्येच येऊन चुगली केली ! ”

देवशर्मा उठले, आणि रेणुकेजवळ आले. त्यांनी दीपदान हाती धेऊन त्याच्या प्रकाशांत रेणुकेचे मुख न्याहाळून पाहिले. वार्धक्याच्या प्रांतांत पदक्षेप केलेल्या रेणुकेचे तासण्य जणू जागेच झाले. तिने लाजून मान खाली घातली. देवशर्म्यांनी दीपदान खाली ठेऊन रेणुकेचा हात धरून तिला मंचकावर बसविले. द्वाड कमला तोंवर बाहेर पडाली, आणि तिने द्वार बाहेरून लावून घेतले.

★ ★ ★

संध्याकाळची वेळ. दोन शकट, मागे पुढे चार सहा सशस्त्र अश्वारोही स्वार आणि या तांड्याच्या मागे आठ दहा दासदासी, अशी मंडळी जगन्नाथपुरीहून पांच कोस असलेल्या विष्णुपुरीला निघाली होती. पुढील आश्वारोही स्वारांत एका उमद्या अशवावर देवशर्मा आरूढ झाले होते. ते आतां पूर्वीपेक्षा खूपच तरुण दिसू लागले होते. वारंवार अश्व थांबवून ते त्या दोन शकटांपैकी एका शृंगारलेल्या शकटांत बसलेल्या रेणुकेच्या प्रकृतीची पृच्छा करीत होते. दुसऱ्या शकटांत सामान भरलेले होते.

ज्या शकटांत रेणुका आणि कमला बसल्या होत्या, त्यांतच शकटावर असलेल्या आवरणास कमलेच्या शुक्रसारिकांचे पिंजरे बांधलेले होते. शकटांस दोन भले मोठाले, लांब, रंगवलेलीं शिंगे असलेले पुष्ट बैल जोडले असून त्यांच्या पाठीवर किनखापाचे काम केलेल्या झुली टाकल्या होत्या.

शकटांत खाली गवत टाकले असून त्यावर गादी घातली होती. त्या गादीवर काशीस तयार झालेलीं चिटाचीं जाजमे अंथरलीं असून दुतर्फा टेकावयास तक्क्ये ठेवले होते. एका तक्क्यास टेकून रेणुका बसली असून तिच्या मांडीवर डोकें ठेवून कमला आपल्या शुकाला “ यावे महाराज ! नमस्कार ” असे शिकवीत पडली होती.

तो शुक्र “ यावे महा डुकुर डुकुर ! ” असे कांहीतरी म्हणे. शेवटीं कंटाळून कमला म्हणाली,

“ जा मेल्या ! जळले तुझे तोंड ! याला हरमऱ्याची डाळ घाला, डाळिंबाचे

दाणे घाल्या, दगड घाल्या, धोंडे घाल्या, पण तेवढें, महाराज कांहीं म्हणतां येत नाही. आतां विष्णुपुरीला गेल्यें, म्हणजे सोडूनच दैत्यं याला ! ”

ती वारंवार असेंच म्हणायची, पण तो शुक्र तिचा भारी आवडता होता. रेणुका म्हणाली,

“ कमले, मुकाल्या विचान्याला सोडून द्यायच्या गोष्टी करत्येस. आणि उद्यां लेकरूं झालें म्हणजे ? त्याला बोलायला थोडा पिलंब झाल्या तर घराबाहेर, कां हांकून देणार आहेस ? ”

“ जा बाई ! तुमचें आपलें कांही तरीच ! मला कशाला होईल लेकरूं ? तुमच्याच लेकराला मी दूधमात भरवीत जाईन. ”

“ कां ? तूं काय माझ्यासारखी म्हातारी झालीस ? ”

“ म्हातारी न झाल्यें म्हणून काय झालें ? सगळ्याच तरुणींना कांहीं मुलें होत नाहीत ? ”

“ मला होणार आहे तें ? जर मला होतें, तर तुला कां होणार नाही ?

“ तो जगन्नाथाचा प्रसाद आहे. ”

“ मग तूं काय जगन्नाथाच्या प्रसादाला अपात्र आहेस ? ”

“ मला नाही माहीत ! ” असें म्हणून कमलेनें आपलें मुख रेणुकेच्या मांडीत खुपसलें.

“ माहीत नाही कसें ? सगळें माहीत आहे. मला लेकरूं झालें काय आणि न झालें काय, दोन्ही गोष्टी सारख्याच आहेत. पण तुला झालेलीं मुलें मात्र सगळीं आपल्या घराची शोभा वाढविणारी होतील. ”

रेणुका असें कां बोलत्ये, तें कांहीं कमलेला कळलें नाही. ती उठून बसत रेणुकेला म्हणाली,

“ तुम्ही असें काय बोलतां बाई ? ”

“ काय बोलल्यें ? ”

“ दोन्ही गोष्टी सारख्याच म्हणजे ? ”

कमलेला समजून देतां एक उमासा टाकीत रेणुका बळेंच हंसून म्हणाली,

“ ऊं ! तें मी कांहीं तरी बोलल्यें. ”

“ कांहीं तरी नव्हेच मुळी ! सांगा ना बाई ! ”

प....२

बराच वेळ कमलेनें आग्रह केल्यावर हा प्रसाद मिळविण्याकरितां काय करावें लागलें आहे, तें रेणुकेनें तिला सांगितलें. पहिलें लेंकरूं देवाला यावें लागणार, हें जेव्हां कमलेनें ऐकलें, तेव्हां तिच्या मनाला अत्यंत वेदना झाल्या. कोही वेळ स्तब्ध राहून मग ती रेणुकेच्या शांत, संयमी मुद्रेकडे कर्ण भावनें बघत म्हणाली,

“ बाई, हें बदलतां येणार नाहीं कां ? ”

“ काय ? ”

“ देवाचें हें देणें अमान्य केलें तर ? ”

“ छी छी ! असें बोद्धे नये ! एकदां दिलेलें वचन कोणी मोडत असतो कां ? ”

ही गोष्ट अटळ आहे, हें तर कमलेलाही माहीत होतें. जेव्हां तिला दुसरा उपाय मुचेना, तेव्हां असहाय्य होऊन तिचे डोळे पाण्यानें भरून आले. तें पाहून हसून तिच्या गालावर चापट मारीत रेणुका म्हणाली,

“ वेडी ! कुणी रडत असते का असें ? ”

“ पण बाई ! केवढी मोठी शिक्षा ही ? ”

“ शिक्षा नव्हेच मुळां ही ! हें कुळाचें नांव उज्ज्वल ठेवण्याकरितां करावें लागणारें कर्तव्य आहे. निपुत्रिक अवस्थेत यांचे इतके दिवस गेले, रात्रंदिवस हे चिंतेनें कसें झुरत होते, तें तूं पाहिलें नाहीस पोरी ! त्यांना आतां केवढें समाधान लाभेल ? मला एकटीला जें काय भोगावें लागणार आहे, तेवढ्यामुळें किती माणसें सुखी होतील, हें तुला माहीत आहे का ! यांच्या नांवावर आलेला कलंक दूर होईल. विष्णुपुरीचें स्वामित्व या कुळांतून निघून दुसरीकडे जाईल, हें भविष्य खोटें होईल. ”

“ पण यामुळें तुम्हांला काय लाभ ? ”

“ प्रत्येक गोष्टीचें महत्त्व एका व्यक्तीच्या लाभावरच मोजलें जातें काय ? ”

“ एका आईपामून तिचें भ्रातारपणीं झालेलें लेंकरूं हिरावून घेणें ही गोष्ट एवढी तुच्छ आहे काय ? बाई, या वेदना तुमच्या आशीर्वादानें एक वेळ मी सहन करूं शकेन. अजून मी युवती आहे. पण तुम्हांला हा जो आघात सहन करावा लागेल, त्याचें मूल्य तुम्ही कमी कां समजतां ? ”

“ मी तें मूल्य कमी कां समजतें ! वेडी माझी बाई ती ! ”

“ ऊहूं ऊहूं वाई ! वेडी म्हणून मला असें अवेहेरूं नका. दिवसभर बडबड करीत माझ्या शुक्रमारिकांत दंग असत्यें, म्हणून मला एवढेही कळत नाही, अशी धारणा करून घेऊं नका तुम्ही. मीही स्त्रीच आहे ना ? तुम्हांतून वयानें लहान असत्यें, म्हणून काय झालें ! मीही तर स्त्रीचेंच मन घेऊन जन्मास आलेली आहे. ”

“ कळलें. कळलें बरें मला तुझें मन ! ” कमलेच्या मुग्धावरून हात फिरवीत रेणुका म्हणाली, “ हें मूल्य एका स्त्रीच्या लेखी मुळीच कमी नाही. पण एका कुटुंबाच्या हिताकडे पाहतां त्यांतील एकानें स्वतःच्या भावनांचा होम करायला पाहिजे. कमले ! कुटुंब मुख्य, व्यक्ति गौण. ”

कमला संचितपणें कुटुंबातरी पहात म्हणाली,

“ वाई, हें तुमचें तत्त्वज्ञान मला उमजत नाही, कधींकाळीं उमजावें अशी इच्छाही नाही. पण तुमच्यावर माझी जी श्रद्धा आहे, ती कधींही कमी न होईल असा आशीर्वाद मला द्या म्हणजे झालें. ”

तिला जवळ ओढीत रेणुका म्हणाली,

“ देईन बरें ! तसाच आशीर्वाद देईन. ”

★ ★ ★

प्रसूतिगृहाकडे संचित देवशर्म्याच्या सारख्या येरझारा मुरू होत्या.

त्यांची अवस्था मोठी विचित्र झाली होती. या संतानलाभावदल आनंद मानावा कीं खेद याचा त्यांना उलगाडा होत नव्हता. अनेक नवसासायासानंतर आयुष्याच्या अन्तिम पर्वास प्रारंभ झाला असतां होणारें प्रथमच अपत्य, ही वस्तुतः मोठी मुखकर कल्पना होती, यांत कांहीं शंका नाही. जेव्हां देवशर्मा याच एका विचारांत गुंग होत, तेव्हां त्यांना अननुभूत मुखाच्या सागरांत मनसोक्त स्नान केल्याचा आनंद प्राप्त होई.

ते विचार करीत,

‘ तें लेकरूं कसें असेल ? माझ्यासारखें कीं रेणुकेसारखें ? पुत्र कीं कन्या ? इवलाले हात, इवलाले पाय. इवलाले डोळे, लुकलुकणाऱ्या चांदणीसारखे ! ’

‘ थोडें खेळतें झालें, म्हणजे माझ्या मिशा घरून ओढील तें ! हो ! लहान वोरें मिशाच ओढीत असतात. फार खोडकर असतात लहान मुलें. ’

‘रडेल तर सगळें घर निनादून जाईल. लहान मूल रडलेलें अधिक-चांगलें, असें वैद्यकशास्त्राचें मत आहे.

‘रांगायला लागलें, कीं त्याला एवढें मोटें घर कांहीं पुरेसें व्हायचें नाही. क्षणांत इकडे येईल, दुसऱ्या क्षणीं तिकडे. त्याच्याकरितां याची नीट शुश्रूषा करील, अशी एखादी दासी ठेवली पाहिजे. या घरच्या दामी सगळ्या निकामी आहेत त्या वाचतीत. त्यांना कोणालाच लहान लेंकरूं खेळवायची संवय नाही. त्या नुसत्या इकडून तिकडे भिरवायच्याच उपयोगाच्या !

‘मोटें झालें म्हणजे—’

तोंच देवशर्मांच्या छातींत एकदम धस्स होई !

जणूं काय स्वर्गाच्या दारांतून आंत पाऊल घातलेल्या माणसास लोटून द्यावें, तो अनंतकाळपर्यंत खाली कोसतळच असावा; त्याच्या पडण्याला, पतनाला केवळ आदींच काय तो आहे, अंत नाही, पार नाही, सीमा नाही, मर्यादा नाही ! तसें देवशर्मांचें होई.

जेव्हां त्यांना जगन्नाथाच्या मन्दिरांत केलेली प्रतिष्ठा आठवे, तेव्हां त्यांचे ज्ञानतंतु काम करीनासे होऊन मस्तक सुन्न होऊन जाई. बराच वेळ त्यांना कांहीं कळतच नसे. आणि ती पीडादायक स्मृति जागी झाली, कीं जणूं काय त्यांच्या शरीरास सहन्यायधि इंगळ्यांचा दंश झाला असावा, तशा वेदना होत.

ही अनुभूति येतां क्षणींच मध्यांच्या आनंदसागरांतून ते बाहेर फेंकले जात. सर्व संसार त्यांना निःसार भासूं लागे. ते म्हणत,

‘छे छे ! सगळें खोटें !

‘येणें, जाणें, असणें, नसणें, हें सगळें मिथ्या !

‘आहे म्हणजे काय ? नाही म्हणजे काय नाही ? खऱ्याला खरेंपण कुठून आलें ? खोश्याचें खोटेंपण कशावरून ठरलें ?

‘या सर्व कल्पना अगदी भ्रामक आहेत !

‘विश्व हा नुसता बुडबुडा ! अगदी क्षणभंगुर ! कशाचें सुख ? कशाचें दुःख ? मुखादुःखाच्या व्याख्या कुणी ठरविल्या ! ज्यानें ते संकेत निश्चित केले, त्यानें अत्यंत मोठी आत्म आणि परवंचना केली !

‘एवढी संतानलाभ आणि तोही या वयांत होऊन मी सुखी झालों नसतों काय ?

‘ ऊं हूं ! काहींच शाश्वत् नाही. जें दिसतें, तेंही नाही, आणि जें दिसत नाही, तेंही नाही ! सगळेंच स्वप्न ! सगळीच फसवणूक !

‘ मंतान होऊन आनंद होतो ?

‘ कोणता मूर्ख असें म्हणतो ? त्याला म्हणार्थे, मला येऊन विचार म्हातारपणीं पहिले लेकरू जन्म पावत असतांनाच्या या वेदना जर कोणाला श्लोकवद्ध करतां आल्या तर ?

‘ पण त्या कोणासाठीं करायच्या ?

‘ खोड्यासाठीं ? जें कधींच टिकणार नाही, अशासाठीं ? चिरंजीवपणाचा अंगरखा घाटून जें नाशिवंत तें या खोड्या, दुसऱ्या क्षणी नष्ट होणाऱ्या जगांत मोठ्या थाटामाटानें मिरवेल, त्याच्यासाठीं ?

‘ मुळीच नाही ! मुळीच नाही !’

अशा भ्रांत विचारांत मग झालेले देवशर्मा प्रसूतिगृहाकडे वारंवार खेड घालीत होते.

सूतिकांची धांवपळ सुरू होती. बहुधा सगळा गांव मोठ्या आनंदपूर्ण उत्सुकतेनें देवशर्म्याच्या प्रासादाच्या दारीं एकत्र झाला होता. मेरी, तुंचळ, नगारे इत्यादि वाघें वाजविणारे लोक अगदीं उत्कंठित होऊन लेकराच्या रुदनध्वनीची वाट पहात होते. पुरोहित वर्ग पंचांगें समोर ठेवून डोळ्यांत तेल घालून बसला होता. हेतु हा कीं, पत्रिका करतांना एवढीसुद्धां चूक होऊं नये.

मध्येच कमला प्रसूतिगृहांतून वाईघाईनें बाहेर आली. भ्रमितचित्त देवशर्मा तिला अडवून म्हणाले,

“ काय झालें ? ”

“ अजून काहीं नाही ! ”

एक मुस्कारा टाकून देवशर्मा म्हणाले,

“ नाही ना ? बरें झालें ! ”

काय बरें झालें, तें समजावून घेण्यापुरता वेळ कमलेजवळ नव्हता. ती तशीच घाईघाईनें परत प्रसूतिगृहांत गेली.

सर्वांची उत्कंठा अगदीं शिगेस जाऊन पोचली.

देवशर्म्याच्या वृद्ध नेत्रांतून आसर्वे गळूं लागलीं. तीं आनंदाचीं होतीं,

कीं दुःखाचीं, हें स्वतः त्यांनाही माहीत नव्हतें.

तोच प्रसूतिगृहांतून बालकाचा रुदनध्वनि बाहेर सर्वांच्या कानीं पडला.

देवशर्मा डोळे पुशीत एक उसासा टाकून स्वतःशीं पुटपुटले,

“ झालें ! ”

बाहेर आनंदाचा नुसता गदारोळ माजला. लोक आनंदानें अंगवस्त्रें उडवूं लागले. बायांच्या ध्वनीनें कानटळ्या बसायची पाळी आली. स्त्रिया मंगलगीतें गाऊं लागल्या.

कमला नाचतच बाहेर आली, आणि देवशर्म्यांजवळ जाऊन म्हणाली,

“ ऐकलेंत ? ”

देवशर्म्यांनीं कांही ऐकलें नाहीं. त्यांचा हात हलवीत कमला म्हणाली,

“ ऐकलेंत का ? कन्या झाली ! ”

“ कुणासारखी आहे ? ” मंद स्वरांत देवशर्म्यांनीं विचारलें.

“ कुणासारखीच नाहीं. पण फार सुंदर आहे. ”

लोक आनंदानें एवढे उन्मत्त झाले होते, की पुत्र न होतां कन्या झाली, या बातनें त्यांच्या आनंदांत यत्किंचित्हि उणेपणा आला नाहीं.

★ ★ ★

तीन

रेणुका आणि कमला, दोघीचें मोठें भांडणच झालें.

प्रश्न अगदीं सामान्य होता. रेणुका म्हणाली,

“ ही मुलगी देवाला द्यायची. तर मग हिचें नांवच ठेवूं नये. जशी त्यानें दिली, तशी त्याच्यापुढें नेऊन ठेवावी. ”

हें ऐकून कमला रागारागानें पुढें झाली. तिनें रेणुकेच्या कुशीत झोंपलेली ती बारा दिवसांची चिमणी गोजिरवाणी सानुली उचलली, आणि म्हणाली,

“ येऊं दे तर खरी देवाला ! पोर काय तुमची एकटीचीच कीं काय ! आतां मी पोरीला मुलीच तुमच्याजवळ द्यायची नाहीं. ”

रेणुका लटक्याच विरक्तीनें म्हणाली,

“ नको देऊंस ! तशीच नेऊन ठेवीनास का देवळांत ! ”

फणकाच्यानें पोरीला लातीशी लपवीत कमला म्हणाली,

“ अशी बरी नेऊन ठेवीन ! मोठा आला तुमचा देव ! ”

पण एवढें बोलल्यावर तिचें तिलाच लाजल्यासारखें झालें आणि गडबडीनें ती म्हणाली,

“ मी कांहीं देवाला नावें ठेवीत नाहीं ! पण तुमचें तरी काय हें बोलणें झालें ! सोन्यासारखी पोर ग बाई माझी ती ! ” कौतुकानें मुलीच्या चिमण्या मुखाकडे पहात कमला म्हणाली, “ हें असें माणिकमोलाचें लेंकरूं, आणि म्हणे तिचें नांव ठेवूं नका ! सांगून ठेवतें बाई ! जर तुम्ही या लेंकराचा असा दुस्वास करणार असाल, तर मग मी जेवणार नाहीं, खाणार नाहीं, पाणी पिणार नाहीं, तशी बसून राहीन ! ”

हंसून रेणुका म्हणाली,

“ अन् तरी मी तिच्याकडे लक्ष न दिलें तर ? ”

चिडून कमला म्हणाली,

“ तर मग मी उटून जेवेन, खाईन, पिईन ! मात्र या पोरीला कांहीं तुमच्याजवळ देणार नाहीं ! मीच वाढवीन हिला ! ”

“ बरें बाई कमले ! मांडूं नकोस, दे इकडे.पोर. नाहीं करायची दुस्वास. ”

“ पण मग नांव काय ठेवायचें तें नाहीं सांगितलें ? ”

“ तूंच ठेव काय तुला ठेवायचें तें. ”

“ मग मी सांगूं कां ? मी हिचें नांव पद्मा ठेवीन. मला तें नांव फार आवडतें. आणि माझी ही सोनुली आहेही पद्मासारखी सुंदर ! ”

त्या दिवशीं मायकाळी देवशर्भ्यांचा एवढा मोठा प्रामाद, पण माणसांच्या गर्दीपुढें अगदीं तोकडा भासूं लागला. नाना प्रकारची, अनेक गांवांचीं माणसें देवशर्भ्यांच्या म्हातारपणच्या मुलीचा नासकरणविधि साजरा करण्याकरितां गोळा झाली होती.

अनेकांनी त्या कन्येला आणि तिच्या आईला नाना प्रकारचीं वस्त्रें आणलीं होती. अलंकारही खूपच होते. विष्णुपुरीतले कृषिक भाज्या, फळफळावळ इत्यादि घेऊन उपस्थित झाले होते. प्रासादाबाहेर नानाप्रकारचीं मंजुळ वायें वाजत होती.

आजच्या समारंभाची देवता होती कमला. आलेल्या स्त्रियांचा सत्कार करण्यांत ती अगदीं मग्न होऊन गेली होती. मध्येच ती रेणुकेच्या खोलीकडे येई, आणि पोरीचा एक मुका घेऊन हातांतील अलंकार रेणुकेला दाखवून म्हणे,

“ बाई, पद्मेला हा बाहुबंद चांगला दिसेल नाही ? ”

हंसून रेणुका म्हणे,

“ एवढ्याशा पोरीला करायचे काय एवढे अलंकार ? तूं त्या अलंकारांनींच पोरीचें सवंध शरीर झांकून टाकशील ! ”

“ असूं द्या ! आज एवढ्या लोकांसमोर नाहीं घालायचे, तर मग केव्हां घालायचे ? ”

अम्बिका मात्र विरक्त होऊन आपल्या खोलींत आपल्या दासीशीं फुसफुस करीत बसली होती. कमला जणूं धांवत धांवतच तिच्या खोलींत आली, आणि अम्बिकेकडे पाहून ती आश्चर्यानें म्हणाली,

“ हें हो काय बाई ? ”

“ काय ? ” कट्ट स्वरांत अम्बिकेनें विचारलें.

“ तुम्हीं तर अजून कांहींच केले नाहीं ! ”

“ काय करूं ? ”

“तुमचें केशसंवाहन व्हायचें आहे अजून ! आणि तुम्ही हेंच जुने वस्त्र नेसणार का ? अलंकारही घातले नाहीत तुम्ही अजून ? ”

“कशाकरितां करायचा थाटमाट ? ” स्वरांत कमलेला जाणवेल एवढी वक्रता निर्माण करीत अभिका भणाली,

ती वक्रता ध्यानीं न घेतां कमला भणाली,

“आज नामकरणसंस्कार नाही का ? ”

“कुणाचा ? ”

आश्चर्याने स्तंभित होत कमला भणाली,

“कुणाचा म्हणजे ? थोरल्या बाईच्या मुलीचें आज वारसें नाही का ? ”

“असेल की ! कुणाचें वारसें असो, नाहीतर कुणाचें वारावें असो ! मला काय त्याचें ? ”

तिने केलेल्या अशुभ संकेतानें काळवंडून जाऊन कमला भणाली,

“भलतेंच काय बोलतां बाई ? ”

“काय भलतेंच बोलतें मी ? ”

“भलतेंच नाही तर काय ? आज सगळा गांव घरीं गोळा झालेला. सगळीं माणसें आभिंदात डुंबत असलेली, म्हणून तुम्हांला विचारायला गेल्ये. तों तुम्ही आपलें कांहींतरीच बोलूं लागलांत ! ”

“मग काय त्या तुमच्यासारख्या नटून थटून लोकांच्या पुढें पुढें करतील ? ” दासी मध्येच तोंड घालीत भणाली.

“तूं गप्प बस ग ! ” तिला दटावीत कमला भणाली, “बाई, कमीत कमी लोकांत बरें दिसावें म्हणून तरी बाहेर येऊन आयावावांशीं चार गोष्टी बोला ! ”

“मुलगी काय मला झाली आहे एवढा आनंद व्हायला ? ”

“तुम्हांला नसेल झाली. मलाही झाली नाही. पण म्हणून काय ती मुलगी आपली कोणी नव्हे ? ”

“तुला एवढी हौस असेल, तर गळ्यांत बांधून नाच दिवसभर. मी कांहीं आज या खोलीबाहेर पडायची नाही ! पुनःपुनः मला त्रास द्यायचा येऊं नकोस ! ”

“नाहीं येणार ! ” खिन्न होऊन कमला भणाली, “पण बाई तुम्हांला एक बरीक सांगून ठेवत्ये. ”

“ काय ? ”

“ थोरल्या बाईचा दुस्वास तुम्ही नेहमी करीत असतां. कराना का ! मला त्याच्याशी कांही करायचे नाही. पण त्या गोजिरवाण्या लेकराचा दुस्वास करून कांही कोणाचे बरे व्हायचे नाही, हें मी भविष्य करून ठेवले. ”

एवढे बोलून डोळे पुशीत कमला झटक्याने बाहेर पडली.

सायंकाळी नामकरण संस्कारास प्रारंभ झाला. आवश्यक तो वैदिक विधि आटोपल्यावर पुरोहित रेणुकेला म्हणाले,

“ मातोश्री, नांव काय ठेवायचे ? ”

“ नांव ? कमलेला विचारा. ”

कमलेकडे वळून पुरोहित म्हणाले,

“ आपली काय इच्छा आहे ? ”

“ पद्मा ! ” कमला म्हणाली.

पुरोहित सन्तुष्ट होऊन म्हणाले,

“ वा वा ! छान नांव आहे. आणा मुलगी इकडे. ”

पुरोहितांनी वस्त्रांत गुंडाळलेली ती लहानगी पोर हाती घेतली, आणि अंगुली मथांत बुडवून तिच्या तोंडांत घालीत तिला म्हणाले,

“ ऐकलेंस काय पोरी ! तुझे नांव पद्मा. ”

ती लहानशी पोर खुदकन हंसली.

नंतर उत्तम सजविलेल्या पाळण्यांत तिला घालून सगळ्या स्त्रियांसह रेणुकेने तिला झोके देत गाणी म्हटली. बरीच रात्र होईपर्यंत ती गडबड सुरू होती.

दिवसभर देवशर्मा लोकांचे स्वागत हंसतमुखाने करीत होते खरे. पण त्यांच्या त्या हंसतमुखाच्या आडून सूक्ष्मपणे पाहणारास त्यांच्या मुखावर पसरलेल्या चितेचे जाले दिसून येत असे. कमलेच्या नजरेंतून ती गोष्ट सुट्टू पावली नाही.

बहुधा सगळी मंडळी धरोघर जाऊन जेवणे आटोपल्यावर देवशर्मा रेणुकेच्या खोलींत आले. त्यांना पाहून रेणुका उठूं लागली. तों काकुळतीस येऊन ते म्हणाले,

“ नको नको ! उठूं नकोस. पडून रहा. आवरलें सगळें ? ”

“ होय. ”

“ पोर झोंपली काय ? ”

“ होय. नुक्तीच झोंप लागली आहे. ”

रेणुकेच्या मंचकाजळ ठेविलेला दीप उचवून देवशर्भ्यांनीं मुलीचें मुख न्याहाळून पाहिलें. तो चिमुकला जीव पांघरूणाच्या उघेंत स्वस्थ झोंपों गेला होता. तिचें तें सुंदर मुख पाहून देवशर्भ्यांस मोठें वरें वाटलें. बराच वेळ ते तिच्या मुखाकडे बघत होते.

हळूहळू मुखावरील प्रसन्नतेची जागा खेदानें घेतली. एक उसासा सोडीत देवशर्भ्यांनीं दीप ठेवून दिला.

रेणुका म्हणाली,

“ कां ? उसासा सोडलांत ? ”

“ नाही ! उगीच ! ”

एवढें वाईट वाटून व्यायचें कांहींही कारण नाही. येऊन जाऊन कन्याच ती. आज ना उद्यां सामरी गेली, कीं आपणांपासून दुरावयाचीच. ती इकडे जाईल, याहून अधिक कांहीं होणार नाही. ”

“ ग्वरें आहे. ” असें म्हणून हळू हळू देवशर्मा बाहेर पडले.

★ ★ ★

दीड वर्षांच्या पन्नेला कमला भात भरवीत होती. ती मुकाख्यानें वसून गुदगुद भात खात होती. भरविणें झाल्यावर तिच्या खरकऱ्याच तोंडाचा एक मुका घेऊन कमला म्हणाली,

“ माझा राजा तो ! गुदगुद भात जातोय पोटांत ! भारी शहाणी आहे हो माझी सोनी ! ”

रेणुका स्वयंपाकगृहाच्या दारांतून ती गंमत पहात होती. तिनें कोणास कळूं न देतां एक उसासा टाकला, आणि म्हणाली,

“ कमले, किती कौतुक करशील पोरीचें ? ”

कमला तिच्याकडे पहात म्हणाली,

“ कां ? मग काय वाऱ्यावर सोडून देऊं ? ”

“ तें मला माहीत नाही. पण जी वस्तु आपली नाही, तिचा मोह कां धरावा ? ”

“ पण मी म्हणतयें वाई, माझ्या पोरीचें मी कौतुक करतयें, तर लोकांच्या पोटांत कां दुखतें हो ? ”

टचकन् तिच्या डोळ्यांत पाणी आलें. रुद्ध स्वरांनं ती म्हणाली,

“ कमलाच्या पुष्पासारखी कोवळी मुकुमार पोर ! तुम्ही तिचे कौतुक करीत नाही, हें उसासे टाकीत बसतात. मीच कुठें थोडेंसे तिचे लाड केलेले कुणाला कां हो पाहवत नाहीत ?

“ मगळे म्हणतात, ही पोर आपली नव्हे !

“ आपली नाही तर कुणाची ? देवाला द्यायची म्हणजे कुठें रानांत तर सोडून द्यायची नव्हे ना ? पर्वतावरून तर कडेलेट करायचा नाही ना ? वाघापुढें तर टाकायची नाही ना ?

“ मग हिचा का मगळे एवढा राग करतात ?

“ मी एकदांच मगळ्यांना सांगून ठेवतयें. मी हिला वाटेल तसें वागवीन. मला कोणी बोलतां उपयोगाचें नाही. नाहीं तर जर मला हीं बोलणीं सोसेनाशी झालीं, तर मग मी कुठें तरी समुद्रांत जीव देईन ! कुणाला कळूही द्यायची नाही ! बरोबर या पोरीलाही धेऊन जाईन. म्हणजे तुमच्या मगळ्यांच्या डोळ्यांतला कांटा निधून जाईल एकदांचा ! ”

रेणुका हें बोलणें ऐकून थक् झाली. भावडी कमला एवढी संतापूं शकते, हें तिला आज कळलें. कांहीं न बोलतां कमलेच्या कुशींत बसलेल्या पद्मेश तिथेंच सोडून रेणुका तिथून दुसरीकडे गेली.

तात्पर्य स्वतः कमलेच्या देखरेखीखालीं पद्मेचे दिवस मोठ्या आनंदांत जाऊं लागले.

पुनः वाद उपस्थित झाला, तो पद्मेशा सहावें वर्ष लागलें तेव्हां. एके दिवशीं सकाळी कमला संध्या करीत असलेल्या वृद्ध देवशर्म्यांना म्हणाली,

“ ऐकलें ? ”

“ काय म्हणतसे ? ”

“ म्हटलें कोणी तरी पण्डित पहावा. ”

“ कशाला ? कांही व्रत करायचें आहे ? ”

“ जें हूं. ”

“ मग ? ”

“ पद्मेला शिकविण्याकरितां. ”

देवशर्मा कमलेच्या मुखाकडे पहात राहिले. तिची निश्चयी मुद्रा पाहून त्यांना अधिक उणें बोलवलें नाहीं. ते कांही वेळानें म्हणाले,

“ अरे असे ! तर मग तें मजकडे नाहीं. ”

“ मग कोणाकडे ? ”

“ तिच्या आईला सांग. ती व्यवस्था करील. ”

कमला लगेच निघून रेणुकेंजवळ गेली. रेणुका देवपूजेचें साहित्य जुळवीत होती. जेव्हां तिनें कमलेच्या हा प्रस्ताव ऐकला, तेव्हां थक्क होऊन ती म्हणाली,

“ व.मले, तुझ्याशीं बाई बोलतां येत नाहीं मला. पण तुझ्या मनांत तरी काय आहे ? ”

“ काय ? ”

“ तूं पद्मेला पण्डिता का करणार आहेस ? ”

“ जुळलें तर तेंही करीन. ”

“ लाभ काय यापामून ? ”

“ प्रत्येक गोष्टीपामून लाभच पहायचा असतो का बाई ? तुम्ही ब्रतें करतां, त्यापामून काय लाभ ? ”

थोडी माघार घेत रेणुका म्हणाली,

“ लाभ ? इहलोकीं नसेल. पण परलोकीं तर आहे ना ? ”

“ परलोकींच्या लाभाकडे दृष्टि ठेऊन तुम्ही जर ब्रतें, वैकल्यें करतां, उपासतापास करून देहाला शिणयितां, दानधर्म करतां तर मग इहलोकींच ज्या पोरीला विद्येपामून लाभ होणार आहे, तिच्याकडे सर्वथा दुर्लक्ष करून पदरांत काय पडेल ? ”

“ पण जी मुलगी देवाला द्यायची आहे— ”

“ बाई, आजपर्यंत हजार वेळां मी तुमच्या मुखांतून हेच शब्द ऐकले आहेत. देवाला द्यायची वस्तु काय वाटेल तशी असावी ! देवाला द्यायचा पदार्थ काय चांगला नसावाच ?

“ आणि तो देवही काय इतका निष्ठुर आहे ?

“ तुम्हा लोकांना काय वाटत असेल तें असो. पण माझा तर विश्वास

आहे, कीं या सद्गुणी पोरीचें तो कल्याणच करील. हळूच एके दिवशीं तो माझ्या समोर उभा राहून मला सांगेल, कीं या पोरीकरितां मी करून ठेवलेली ही व्यवस्था.

“तुम्हा सर्वांपेक्षां मी अधिक अश्रद्धा आहे. जेवढ्या श्रद्धायुक्त मनानें तुम्ही देवाला नमस्कार करतां, तेवढें श्रद्धायुक्त मन कांहीं माझेजवळ नाही.

“तरी पण मला मनोमनीं असें सारखें वाटतें, कीं या पोरीचें कांहीं अकल्याण व्हायचें नाही !”

रेणुकेच्या मनांतला कमलेविषयींचा आदरभाव शतगुणित होऊन उठला. ती उठून कमलेजवळ आली, आणि तिच्या खांद्यावर हात ठेवीत तिचें मुख उचलून म्हणाली,

“कमले, काय वाटेल तें कर. आजपासून मी ती पोर सर्वथा तुझ्या स्वाधीन केली. तूं काय वाटेल तें कर तिचें. मला विश्वास आहे कीं, तुझ्या हातून तिचें अकल्याण व्हायचें नाही !”

कमलेनें पटकन् वांकून रेणुकेच्या पायांस हात लावून नमस्कार केला, आणि ती पण्डितास बोलावणें पाठविण्यास गेली.

कमलेच्या इच्छेप्रमाणें बुद्धिमान् पद्मेची अध्ययनांत तर प्रगति होत चालली. पण तिला वस्त्रभूषणांनीं नटविण्याचे कमलेचे प्रयत्न मात्र निष्फळ ठरूं लागले. पद्मेच्या ठिकाणीं या सर्व वस्तूविषयीं अरुचीच दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागली.

एके दिवशीं कमलेनें एक नवीन शिरोभूषण मुद्दाम पद्मेकरितां करविलें आणि तिनें ते तिच्या विपुल केससंभारांत नीट बसविलें.

थोड्याच वेळांत पद्मा कमलेजवळ आली, आणि तिला म्हणाली,

“आई ग !” ती कमलेला आई आणि रेणुकेला चाई म्हणत असे.

“काय ?” कमला म्हणाली.

“माझ्या डोक्यांतलें हें शिरोभूषण काढून टाक.”

“कां ग ?”

“तें मला आवडत नाही.”

“वा ग वा ! आवडत नाहीं म्हणे ! वरं. आवडत नाहीं तर काढून ठेव. दुसरें घाल.”

“दुसरेंही नको.”

“कां ग ?” आश्चर्याने तिच्याकडे पहात कमली म्हणाली.

“मला आवडत नाही.”

“मग काय आवडतें ?”

“मला नुसतेंच राहणें आवडतें. गुरुदेवांची मुलगी नाही का नुसतीच रहात ? ती कुठें घालत्ये शिरोभूषणें ?”

पद्मेचा तो युक्तिवाद ऐकून कमला थक झाली. ती म्हणाली,

“अग, तिच्याजवळ नाहीत, म्हणून ती घालीत नाही. तुझ्याजवळ पुष्कळ आहे, तूं घालावेंस !”

“तरी नकोच मला. हीं हातांतील कंकणंही काढून टाकावींशी वाटतात मला.”

“मग बाई, तुला आवडतें तरी काय ?”

“मला साधेंच राहणें आवडतें.”

कमला थोडी रागावून म्हणाली,

“तर मग रहा तशीच ! पुढेले डोहाळे होताहेत तुला आणखी काय ?”

कमलेनें ती वार्ता जेव्हां रेणुकेला जाऊन सांगितली, तेव्हां हंसत रेणुका म्हणाली,

“कमले, मनुष्य आपल्या भविष्याची सिद्धता अगदीं लहानपणापासून करीत असतो. तूं तरी काय करशील ? तिच्या ललाटीच जर तें लिहिलें असेल, तर तें तूं बदलायचा प्रयत्न करून बदलणार का आहे ?”

कमलेनें कांहीं प्रतिवाद केला नाही.

पद्मेची ही विरक्तता दिवसेंदिवस अधिकाधिक वाढूं लागली. भोजनांत तिला आवडनिवड नसे. वस्त्रप्रावरणांविषयी ती उदामीन असे. एवढीशी लहान पोर, पण तिच्या ठिकाणचा हा विरक्त भाव पाहून सर्वांसच मोठें आश्चर्य वाटे. कधी कधी ती एकटीच पुष्पमंडपांत जाऊन फुलांच्या रंगांकडे पहात बसायची.

वस्तुतः तिचें हें वय ब्रीडा करण्याचें. लागतील तितक्या मुलीही हाताशी उपलब्ध होत्या. सर्वंध गांवांतील वारक्या सारक्या पोरी पद्मेशीं खेळण्याकरितां तिच्या घरीं गोळा होत. पण अनेकदां त्या पोरींवर आपापसांतच

खेळायचा प्रसंग येई. कारण पद्मा आपल्या अत्यंत गोड सुरांत कुठें तरी एखाद्या लता-कुंजांत काहीतरी गुणगुणत एकटीच बसायची.

रेणुका उदासीन भावानें तटस्थायारखी पद्मेच्या दिनक्रमाचें निरीक्षण करीत असे. देवशर्मा आपल्या त्या अत्यंत सुंदर, बुद्धिमान् पण विरागिनी मुलीला जवळ घेऊन थोपटीत बसत. कांही वेळानें ते तिला दूर वळून उसासा सोडीत, आणि दुसऱ्या कामास लागत.

कसल्या मात्र वारंवार पद्मेच्या मनांत सुखोपभोगांप्रिप्रथी अनुरक्ति निर्माण करण्याच्या निष्फळ प्रयत्न करी.

एकदां पद्मा कमलेला म्हणाली,

“ आई, मी विष्णुमंदिरांत जाऊं ? ”

“ एकटी जाऊं नकोस. ”

“ मग काय करूं ? ”

“ दासीला घेऊन जा. ”

“ पण एकटी गेलें तर काय होईल ? ”

“ आपल्यासारख्यानें एकटें जाऊं नये. ”

“ कां ? ”

“ लोक नांवे ठेवतात. ”

“ मग तुझ्या दासीची मुलगी कशी एकटी जाते ? ”

“ ती दरिद्री आहे म्हणून एकटी जाते. ”

“ दरिद्री मुलगी जर एकटी जाते, तर मला कां जातां येऊं नये ? मी एकटीच जाईन. ”

संतापून कसल्या म्हणे,

“ जा ! मॅन्यासिनी कुठली ! मिश्रुणी ! तुझ्या कपाळीं तेंच लिहिलें आहे. ”

अशा रीतीनें पद्मेचे दिवस जात असतां तिचें अध्ययनही चाललें होतें. तिच्या वयाला वारा वर्षे संपून तेरावें लागलें. मूलचीच नीटस पोर आतां अधिकच देखणी दिसूं लागली. वयाच्या मानानें स्त्रियांना समज लवकर येते. पद्मेला ती अधिक लवकर आली.

एके दिवशीं रेणुका देवशर्म्याजवळ येऊन उभी राहिली. तिचे डोळे नुकतेच रडल्यानें रक्तवर्ण झाले होते. थोड्या वेळानें ती म्हणाली,

“ ऐकलें का ? ”

“ काय ?

“ पोरीला बारावें वर्ष संपून तेरावें लागून गेलें. ”

देवशर्म्यांनीं हातीं असलेलें ग्रंथाचें पान खालीं ठेवलें. त्यांच्या छातींत धस्स झालें. ते म्हणाले, “ एवढ्यांत लागलें तेरावें ? ”

“ होय. ”

“ मग काय म्हणणें आहे ? ”

“ जगन्नाथाजवळ केलेला संकल्प लक्षांत आहे ना ? ”

देवशर्म्यांचें मुख विवर्ण झालें. थोड्या वेळानें ते म्हणाले, “ मग पुरीस गेलेंच पाहिजे का ? ”

“ होय. ज्याचें त्याला देऊन टाकावें, तें बरें. ”

“ काहीं दिवसांनीं गेलों, तर नाहीं चालायचें का ? ”

“ नाही. ”

“ कां ? ”

“ कमलेला दिवस गेले आहेत ! जगन्नाथाची अवकृपा होऊन तिच्या गर्भास काहीं वेडें वांकडें व्हायला नको. ”

आनंद आणि खेद हे दोन्ही भाव देवशर्म्यांच्या मनांत एकदम उसळले. त्यांच्या नेत्रांतून आंसवें वाहूं लागलीं. ते म्हणाले, “ जशी त्याची इच्छा ! आठ दिवसांनीं कार्तिकी एकादशी आहे. त्यावेळीं सगळींच पुरीस जाऊं. ”

★ ★ ★

चार

“सूर्यास्त व्हायला आला ना ? घरी परतणाऱ्या गोपालांचा कलरव मला ऐकूं येतोय.” पांच वर्षांपासून दृष्टि हरपलेली वृद्धा राधादेवी उत्सुकतेने म्हणाली.

“होय ! तुझें निदान बरोबर आहे.” सत्तरीची मर्यादा ओलांडून पलीकडील प्रांतांत पाऊल घातलेल्या भोजदेवांनीं उत्तर दिलें.

“मग अजून कसा नाहीं आला ? ” वृद्धेचा स्वर शंकेनें थोडा कातर झाला.

“येईल ! ” आपली आतुरता झांकीत भोजदेव म्हणाले , “आज आलाच पाहिजे तो. आज अधिनी पौर्णिमा. आजच येईन, असें त्यानें मला आश्वासन दिलें होतें. त्याचें अध्ययन पूर्ण झालें. गुरुदेवांनीं अत्यंत सन्तुष्ट होऊन त्याचें कौतुकही केलेलें मीं पाहिलें. आजच त्याला पाठवितों, असें तेही म्हणाले होते. येईल तो. ”

राधादेवीनें यावर कांही प्रत्युत्तर केलें नाहीं. पण तिच्या मनाचेंही समाधान झालें नाहीं. तिनें आपली काटी उचलली, आणि तिच्या आधारानें ती त्या जीर्ण कुटीच्या बाहेर ओढ्यावर येऊन येणाऱ्या जाणाऱ्या माणसांच्या पावलांचीं साद घेत बसली.

भोजदेवांनीं राधादेवीचें समाधान करण्याचा प्रयत्न केला खरा. पण वस्तुतः त्यांचेंही अंतःकरण आशंकेनें व्याप्त झालें होतें. नवद्वीपास आज बारा वर्षांपासून अध्ययनाकरितां जाऊन राहिलेला त्यांचा एकुलता एक लाडका पुत्र जयदेव अध्ययनाच्या समाप्तीनंतर आज परत येणार होता. भोजदेव १०।१५ दिवसांपूर्वीच नवद्वीपाहून बिंदुविल्वास परतले होते. ते नवद्वीपास जेव्हां जयदेवाच्या गुरुदेवांस भेटले, तेव्हां गुरुदेव त्यांस म्हणाले,

“भोजदेव ! आपल्या कुलाचें नांव आपला पुत्र उज्ज्वल करील ! त्याची गानकला गंधर्वासारखी आहे. त्याची वाणी बृहस्पतीसारखी आहे. त्याची मेधा शुक्राचार्यांप्रमाणें आहे. त्याची प्रज्ञा या दोघांशीं स्पर्धा करणारी आहे. इतकेंही असून त्याचा विनय आणि सौजन्य ब्रह्मर्षि वसिष्ठांच्या तोडीचें आहे. अशा अपूर्व शिष्याचे गुरुस्थानीं बसून मी कृतार्थ झालों ? ”

भोजदेवांच्या नेत्रांतून आनंदाची आंसवे ओवळली होती.

त्यानंतर जयदेव आणि त्याचे गुरुदेव या दोघांच्या मुखांतून अश्विनी पौर्णिमेला जयदेव त्रिदुविल्व गांवी परतणार असल्याचा संकेत ऐकून भोजदेव अत्यानंदित होऊन परतले होते.

परततांना त्यांनीं नाना प्रकारचे संकल्प केले होते.

“ आपला पुत्र एवढा विद्वान् होऊन परत येत आहे ! येनकेनप्रकारेण आपण हें वृत्त वंगाधिप महाराज लक्ष्मणसेनांचे कार्णी पोंचेल कसें करूं. गुणीजनांचे आधार महाराज लक्ष्मणसेन निश्चितच आपल्या पुत्रास राजधानीस बोलावून घेऊन राजपंडित करतील. महाराज भद्रसेनांप्रमाणें त्यांचा हा पुत्रहि कलाप्रिय आहे.

“ जन्माचें दारिद्र्य नष्ट होईल ! १८५०

“ अहा ! सवंध जन्म किती दारिद्र्यांत काढावा लागला !

“ पोटभर खाणेंपिणें आणि अंगभर वस्त्रप्रावरणें, या दोन्ही गोष्टी जणूं काय आपल्या ओळखीच्याच नाहीत ! ब्राह्मणाचा जन्म, संचय करायचा नाही, असा संकेत !

“ संचय करायला अशी प्राप्ति तरी काय झाली ? लहानपणीं आजारीपणा-मुळें अध्ययन होऊं पावले नाही. वडिलांच्या पांडित्याच्या पुण्याईवरच जन्मभर चरितार्थ तरी चावूं शकला.

“ बरें झालें की पत्नी चांगली समाधानी वृत्तीची मिळाली. नाहीतर फजीतीला पारावर नव्हता !

“ एकदां घरांत तांदूळ नव्हते—

“ जाऊं द्या झालें ! नवसासायासांनीं जगलेला हा एकुलता कुलदाप असा ब्रह्मवर्चसानें तेजस्वी झाला, आतां तें सगळें दैन्य मिटेल ! आयुष्याच्या शेवटी कां होईना, चांगले दिवस दिसतील !

“ दोघें म्हातारा म्हातारी पोराच्या सावलींत राहूं. खायला प्यायला बरें मिळेल. तिच्याच्यानें एवढी कळ निघाली, तर काशीवासही घडेल.

“ आणखी काय पाहिजे माणसांना ? अत्यंत बुद्धिमान असा पुत्र महाराज लक्ष्मणसेनांची सभा आपल्या पांडित्यानें गाजवीत आहे, आणि त्याचे कीर्तीचा प्रतिध्वनि ऐकत, गंगेच्या तटाकावर वास्तव्य करीत, रोज सकाळसंध्याकाळ

श्रीविश्वेश्वराचें दर्शन घेत आम्ही दोघें मरणाची वाट शांत मनानें पहात आहोंत !

“ वा वा ! सर्वेश्वर कृपाळु आहे ! त्याची इच्छा असल्यास असेंच होईल !
“ अगदीं असेंच ! ”

या मधुर संकल्पांच्या धुंदीत वाटचालीतले कष्टही भोजदेवांना जाणवले नाहीत. घरीं आल्यावर त्यांनीं राधादेवीला जेव्हां ही वार्ता सांगितली, तेव्हां तर तिला त्या आनंदाचा आवेग सहन होईना ! नेत्रहीन अवस्थेंत तिनें आज पांच वर्षें आपल्या लाडक्या एकुलत्या जयाची वाट पहात काढलीं होती. गुरुगृहीं गेल्यावर तो प्रथम एक वर्षानें परत आला, तेव्हां गेलें वर्ष अंतःकरणास पीडा देणारा पुत्रविरह आपल्या सर्व आयुधानिशीं तिच्यासमोर उभा ठाकला.

नऊ वर्षांच्या जयदेवास आपल्या कुशीत लपवून राधादेवी कंपित स्वरानें डोळ्यांतल्या आंसवांस बांध घालीत भोजदेवांना म्हणाली होती, “ ऐकलेंत ! ”

“ काय ? ”

“ जया आतां नवद्वीपास न गेला तर ? एका वर्षांत त्यानें कल्पनेपेक्षा अधिक अध्ययन केलें आहे. रघुवंशांतले श्लोक तो घडाघडा म्हणतो. पाणिनीचीं सूत्रे तर त्याला अगदीं मुखोद्गत झालीं आहेत. कामापुरतें पौरोहित्यही त्याला येऊं लागलें आहे. त्रिदुबिल्व गांव असं काय मोठें नगर आहे ? या लहानशा गांवांतलीं धर्मकृत्यें तो चालवून घेईल. पुरे झालें. अधिक शिकून काय करायचें आहे ? ”

एक क्षण भोजदेवांच्याही मनावर या मोहक युक्तिवादानें भुरळ पाडली. पण दुसऱ्याच क्षणीं त्याच्या पाशांतून मोकळें होत भोजदेव म्हणाले, “ वा वा ! तुला तुझ्या लेकरास सोडून रहावेना, म्हणून त्याच्या आयुष्याची कां नासाडी करत्येस ? त्रिदुबिल्व गांवाचें पौरोहित्य हें माझ्या मुलास शोभेलसें कृत्य आहे. पण जयाच्या आजोवांच्या नातवास कांही तें निश्चित शोभणार नाही ! महामहोपाध्याय धर्मदेवांचा नातू त्यांच्या लौकिकास साजेलशा तेजानें चमकला पाहिजे. ”

हें तर राधादेवीलाही पटलें होतें. पण पुत्रस्नेहापोटींच तिचा हा युक्तिवाद जन्मला होता. आपली बाजू उघडी पडलेली पाहून ती किंचित् ओशाळली, आणि म्हणाली, “ मला लेकरास सोडून रहावेना, आणि तुम्ही तरी काय

मोटे विरक्त अहांत ! दिवसांतून दहा वेळां तुम्ही याची आठवण काढीत असा ! मुलाला नवद्वीपास नेऊन तिथें ठेवून आल्यावर लगेच आठव्या दिवशीं तुम्ही त्याची प्रकृति पहायला निघालां होतांत ! आठवतें का ? ”

हात उडवीत भोजदेव म्हणाले, “ छे छे ! मी कांहीं नवद्वीपास नव्हतों निघालों ! गंगासागरास जातांना वाटेंत सहज म्हटलें, याचीहि चौकशी करून यावें ! ”

ही सरळ थाप होती, हें दोघांसही माहीत होतें. 'तर त्या वेळेस जयदेवाच्या, ही चर्चा ऐकून सुकलेल्या मुखाकडे पाहून कठीण मन करून दोघांनींही त्याला परत नवद्वीपास धाडलें.

दुसऱ्या पाळीला तो दोन वर्षांनीं आठ दिवसांकरितां परत आला. या पाळीला जेव्हां तो जायला निघाला, तेव्हां त्याचा उत्साह असा कांहीं विलक्षण होता, की परत पूर्वीचा प्रस्ताव करण्याचें साहस राधादेवीला झालें नाहीं.

तिसऱ्या खेपेस तो तीन वर्षांनीं परतला. या वेळीं त्याचे अध्ययनाचा अगर्दा भर सुरू होता. त्याची आई त्याला भूपवर्मा आणि दुर्गादास या दोघांनीं परस्परांस एक मेकांच्या शेंड्या धरून कसें मारलें, तें सगळें मोठ्या रसाळपणें सांगू लागली खरी, पण जयदेवास या प्राकृत मारामारीपेक्षां कुमारिलभट्ट आणि महाभिखु राहुल शांत्यायन यांच्यांत शून्यवादावर झालेली शाब्दिक लढाळीची अधिक आवडायची. वादांत पराजय झाल्यामुळें महाभिखु राहुलास आपलीं पिवळीं वस्त्रें सोडून शिखायूत्राचें ग्रहण कसें करावें लागलें, याच कथा जयदेव आपल्या आईस कौतुकानें ऐकवीत असे. त्याचें वादाचें वर्णन ऐकून चाकित झालेली राधादेवी शेवटीं आपलें मोठेपण प्रस्थापित करण्यासाठी म्हणे, “ तरी तुझ्या त्या कुमारी भटाच्या आणि भिक्षुच्या मारामारींत आमच्या तळ्यावर झालेल्या मारामारीएवढी मौज खचितच पहायला मिळाली नसेल ! अरे ! जेव्हां आपल्या पलीकडे राहणाऱ्या कुमुद्वतीनें त्या मैल्या भांडखोर लज्जावतीचे केंस धरून तिला वडवली आहे— ”

अस्थानीं एवढा वेळ कवित्व निवेदन केल्याबद्दल स्वतःवरच चिडलेला जयदेव मग आईचें भाषण पुरें न होऊं देतां उठून जाई.

त्या पाळीला जयदेव परत जातांना म्हणाला होता, “ बाबा, गुरुदेव म्हणाले, की वारंवार घरीं गेल्यानें अध्ययनांत खंड पडतो. ”

“ पण तू तर कांहीं वारंवार घरीं येत नाहीस ! ” आश्चर्यचकित भोजदेव बोलले.

“ वारंवार नसेल आलों, तरी तीन वेळां आलोंच की ! गुरुगृहीं अनेक विद्यार्थी एकदां आले, ते अध्ययन संपवून मगच घरीं गेले. ”

“ मग तुझें काय म्हणणें आहे ? ”

“ मी आतां अध्ययन पूर्ण करूनच घरीं परतेन म्हणतो. ”

“ जशी तुझी इच्छा ! ”

राधादेवीनें जेव्हां जयदेवाचा हा संकल्प ऐकला, तेव्हां क्षणभर तिच्या मनास वेदना झाल्या. पण आतां तिला पुत्रविरह म्हण करण्याची संवय झाली असल्याने ती कांहीं बोलली नाही. तिनें विचार केला,

‘ मायेची धांव पुढें असते. आतां जयाला शास्त्रचर्चा अधिक चांगली वाटते. वाट्टे दे. मी त्याच्या आड येणार नाही. ’

म्हणून मग पुढील वर्षी तिला अचानक अंधत्व आलें, तरी तिनें भोजदेवांस आग्रह करून जयदेवास ती वार्ता कळवूं दिली नाही. ती त्यांना म्हणाली, “ तुम्ही हें वृत्त त्याला सांगू नका ! ”

“ कां ? ” आश्चर्यानें स्तंभित झालेले भोजदेव म्हणाले.

“ उगीच त्याच्या अध्ययनांत खंड पडायला नको. ”

“ वाः ! तुला आज्ञात दिसेनासैं झालें, हें त्याला कळायला नको ? ”

“ करायचें काय ? तो कांही वैद्यक शिकत नाही ना ? मग त्याला कळून उपयोग काय ? तो काय वेदांताचीं सूत्रें म्हणून डोळे बरे करणार आहे ? ”

“ अग पण — ”

“ ऊं हूं ! नकोच तें ! मुलें पुढें धांवत असतात. थांबणें त्यांना आवडत नाही. नवीं नवीं आकर्षणें त्यांना पुढें ओढीत असतात. जयाला अध्ययनाचा छंद लागला. मला त्यांतच आनंद आहे. शिकूं दे त्याला. त्याचें सगळें अध्ययन पूर्ण झाल्यावर मग तो घरीं येईल, तेव्हां त्याला ही वार्ता कळू दे. ”

“ अग, तो माझ्यावर रागवायचा नाही का ? ”

“ नाही रागवायचा. कदाचित् त्याला थोडेंसें वाईट वाटेल. पण तेवढ्यामैं कांही मोटीशी हानि होत नाही. तो अध्ययनाकीरतां गेला, तेव्हां मलाहि खूप वाईट वाटलें होतें. ”

मग भोजदेवही पत्नीच्या मनाविरुद्ध वागले नाहीत. पुढील वर्षी ते नवद्वीपास गेले, तेव्हां आई बरी आहे ना, असें जयदेवानें विचारल्यावर क्षणभर धोटाळून ते म्हणाले, “ ऊं ! आई ना ! हो ! बरीच तर काय ! बरी आहे ! ”

“ कां ! बरीच तर काय म्हणजे ? ” शंकाकुल मनानें जयदेव म्हणाला.

“ नव्हे रे ! वार्धक्याच्या तक्रारी ! आतां आम्ही पिकलीं पानें झालें ! कधीं तरी गळून पडायचीं ! ”

कोमेजून जाऊन जयदेवानें विचारलें, “सांगा ना बाबा ! काय होतें आहे तिला ! ”

“ कांहीं नाही रे ! तसें कांही विशेष नाही, अलीकडे डोळ्यांनीं थोडें कमी दिसूं लागलें. तिला आणि मलाहि. पण त्याबद्दल चिंता करायचें कारण नाही. ”

तेव्हां कुठें जयदेव निश्चित झाला. त्या गोष्टीला आतां पुरी पांच वर्षे झाली. या पांच वर्षांतही भोजदेवांनीं राधादेवीची दृष्टि गेल्याची वार्ता जयदेवास कळू दिली नाही.

ही पांच वर्षे राधादेवीनें मोठ्या निग्रहानें काढलीं. ती तिच्या जयदेवांत झालेला बदल भोजदेवांकडून ऐकूनच आनंद अनुभवीत असे. कारण आतां या जन्मीं तिच्या प्रिय जयदेव तिला चर्मचक्षूंनीं दिसणार नव्हता. ती म्हणे,

“ काय हो ? आतां तो खूप उंच झाला असेल नाही ? शरीर पुष्टी झालें असेल ? ओंटांवर कोंवळी लवही उगवली असेल ? फार तेजस्वी दिसत असेल, नाही ? ”

आणि मग भोजदेवांनीं त्याचें केलेलें वर्णन ऐकून ती आपल्या ज्ञान-चक्षूंसमोर त्याचें चित्र रेखाटीत असे. तिचे अनेक दिवस त्या मधुर, अवीट आनंदांत व्यतीत झाले होते.

पण जेव्हां जयदेव अश्विनी पौर्णिमेस घरीं येणार, आणि पुनः कधींही नवद्वीपास परत जाणार नाही, हें तिनें ऐकलें, तेव्हां मात्र एवढे दिवस निग्रहाच्या पाशानें बांधून ठेवलेलें मन दाही दिशांना मोकाट सुटलें. रोज सकाळीं ती भोजदेवांस विचारारी, “ काय हो, आज कोण तिथि ? पौर्णिमेस किती दिवस राहिले ? ”

एकीकडे भोजदेव तिच्या आतुर भावाची थड्डा करीत खरे, पण त्यांच्या आतुरतेलाही कांहीं पार नव्हता. राधादेवी सकाळीं तिथीची चौकशी करी, तर भोजदेव सायंकाळीं एक तिथि पार पडल्याचें समाधान मानीत.

शेवटी एकदांची पौर्णिमा उगवली. त्या दिवशीं अरुणोदयापूर्वी प्रहरभर रात्रीसच राधादेवी आपल्या अंथरणावर उठून बसली आणि म्हणाली, “ ऐकलेंत ! सूर्योदय व्हायला आला. ”

“ छे ग ! अजून अरुणोदयासच एक प्रहर अवधि आहे. ” जागे असलेले भोजदेव म्हणाले.

“ एक प्रहर आहे का अजून ! आज अरुणोदय उशिरां होणार आहे वाटतें ! ”

“ अरुणोदय अगदीं रोजच्या वेळेवरच होणार आहे. तूंच अधीर झाली आहेस, आणि अरुणोदयाला विचारायला उगीचच नांवें ठेवीत आहेस. तुमच्या इच्छांप्रमाणें अरुणोदय आपल्या ठरलेल्या वेळा बदलूं लागला, तर अनर्थच व्हायचा ! तूं अरुणोदय लवकर व्हावा असें म्हणतेस. तर प्रियकराच्या सहवासाचें सुख अनुभवीत असलेली एखादी मदालसा एवढ्या लवकर अरुणोदय झाल्याबद्दल त्याला शाप द्यावयाची ! एकूण स्त्रियांची जात अधीरच, यांत शंका नाही ! ”

भोजदेवांनीं केलेल्या या परिहासानें वृद्ध राधादेवीचें वार्धक्याच्या क्षेत्रांत विलीन झालेलें तारुण्य क्षणभर जागें झालें. ज्या स्वरांत भोजदेवांनीं आपलें भाषण संपविलें, त्याच स्वरांत राधादेवी म्हणाली, “ अहा ! भारीच अधीर वरें का स्त्रियांची जात ! पुरुष मात्र सगळे निर्मोही ! एका निर्मोही वृत्तीच्या वृद्धाचा पुत्र आज येणार आहे. पण रात्रभर तो निर्मोही जो जागा होता, तो कांहीं आपल्या पुत्राच्या आगमनासाठी आतुर झाला म्हणून मुळींच नव्हे. परमात्मन्तितनांत निमग्न असल्यानें त्याला झोप आली नाही. आणि तो जो संबंध रात्रीत तीनदां बाहेर जाऊन अरुणोदयास किती वेळ आहे तें पाहून आला, तें केवळ त्या तारकागणांस आपल्या कृपामृतदृष्टीनें चिरंजीव करण्यासाठींच ! ”

नानंतर दोघेही पोट धरधरून हंसलीं. मग जयदेवाच्या आगमनप्रसंगीं काय काय करायचें, तें ठरवीत तीं दोघे अंथरणांवर पडून राहिलीं.

संबंध दिवसही असाच आतुरतेत गेला. अंधा राधादेवी बसल्याबसल्या स्वयंपाक कसा करायचा ते भोजदेवांस सांगत होती. भोजदेवही तिच्या आदेशाचें पालन करण्याचा यथामति प्रयत्न करीत होते. पण लक्ष दुसरीकडे गुंतलेले असल्यामुळे माताची त्रिपुटी झाली, कांहीं पोळ्यांस खप्रास ग्रहण लागले, तर कांहीस कंकणाकृति, जेवायल्या बसल्यावर दोघांनाही आढळून आले, कीं एकाही भाजीत मीठ टाकलेले नाही !

हळूहळू संध्याकाळ झाली. राधादेवीनें जयदेव येणार असल्याची वार्ता शेजाऱ्या-पाजाऱ्यांस अगोदरच सांगून टेवली होती. त्यामुळे सायंकाळीं आज्ञाजूच्या भामिनी, इन्दिरा, वसुमती, विद्यावती या मोठ्या उत्सुकतेनें राधादेवीकडे येऊन बसल्या होत्या. त्या सर्वांस जयदेवाच्या विद्वत्तेचें आणि त्याच्या सौंदर्याचें वर्णन तऱ्हेतऱ्हेनें राधादेवीच्या तोंडून ऐकावयास मिळाले.

पण सूर्यास्त व्हायला आला, तरी जयदेव मात्र आला नाही. मग एकेक जण दुसरे दिवशीं सकाळींच येण्याचें आश्वासन देऊन घरोघर गेली.

जमजसा वेळ जात चालला, तसतशी राधादेवीच्या मनांतली आतुरता भयाच्या छायेनें झांकोळून जाऊं लागली. तिच्या मनांत अशुभ नाना रूपें धारण करून येमान घातू लागले. शेवटीं सूर्यास्त झाला. तिनें भयविव्हाल मनानें भोजदेवांस प्रश्न केला.

भोजदेवांच्या उत्तरानें समाधान न झालेली राधादेवी बाहेर जाऊन माणसांच्या पावलांची साद घेत बसली. प्रत्येकाच्या पावलांचा कानोसा घेत ती मनाशी म्हणाली, ' हा रुद्रवर्म्याचा आवाज ! परवां तो पुरीस गेला होता. आतां बहुधा परतलेला दिसतोय. लोच तो.

' हे चंडसेन आणि यशोवर्मा मदिरा प्राशन करून भांडत येत आहेत. रोजच ते असेच भांडत जातात, आणि घरीं जाऊन बायकांस मारतात !

' हा बहुधा रुद्रदामन् असावा. होय, मी त्याचें एक पाय घाशीत चालणें बरोबर ओळखतें. रेशमी वस्त्रांचा व्यापार करणारा हा माणूस शहरांत कां जात नाही ? इथें खेड्यांत त्याची रेशमी वस्त्रे कोण घेणार ?

' ही मेना गोपी. तिच्यामागे धांवत असलेले तिच्या गाईचें वांसरूं. रोज ती गाईचें दूध काढायला या मार्गानेंच जाते.

' पण जयाचीं पावलें अजून कां ऐकुं येत नाहीत ?

‘ कीं पौर्णिमा आज नसून उद्यां आहे ? या मेल्या चंद्राचं कांहीं नक्की नसतं. कधी कधी आजची पौर्णिमा उद्यांवरही जाते.

‘ पण नक्कीच आज पौर्णिमा आहे. ही शेजारची पोरें दूध मिळवण्यासाठी धडपड करीत थांबत असलेलीं ऐकुं येत आहेत. आज रात्री सगळें दूध पितील. मीही जयासाठी दूध घेऊन ठेविलें आहे. तो आल्यावर त्याला प्यायला देईन.

‘ अगोदर नाहीं द्यायची. आल्याबरोबर त्याला दारांतच थांबवीन. त्याच्या पायांवर दूधपाणी घालीन. त्याच्यावरून दहीभात ओवाळून फेंकून देईन, मग त्याला आंत येऊं देईन.

‘ चालून चालून माझें पोर अगदीं दमलें असेल—

‘ हा ग्रामरक्षक महामणि चालला आहे वाटतें ! आपल्या खड्गाची धार बसल्याच्या गोष्टी करतोय ! होय, तोच तो.

‘ तर काय म्हणत होत्यें ? हो ! माझें पोर दमलें असेल. त्याचे पाय तेल लावून चांगले चोळीन. मग यांच्याकडून पाणी तापवून घेऊन चांगलें शेकत त्याच्या पायांवर घालीन. मग ते चांगले कोरड्या वस्त्रांनं पुसून काढून मी त्याला देवघरांत देवांस नमस्कार करावयास नेईन.

‘ रात्री स्वयंपाकही मीच करीन. यांना नाहीं करतां येत ! काय भाजी केली होती दुपारीं ! अहाहा ! अशी भाजी कुणी तोंडासही लावणार नाहीं ! मीच करीन आपल्या हातानें. आंधळी झाल्यें म्हणून काय झालें ! एवढ्या वर्षांची संवय आहे, जयाला मदतीला घेऊन मीच करीन सगळें.

‘ नाहीं तर त्यालाच करायला लावीन. एवढा शिकला माझा पोर, भाजी करतां येणार नाही का त्याला ?

‘ पण नको गडबडी ! माझें लेकरं दमून येईल, त्याला का स्वयंपाक करायला लावायचा ? मीच करीन ! असा काय मोठा स्वयंपाक करायचा आहे ?

‘ पण हा अजून कां नाहीं आला ? आतां तर—

अगो वाई ! देवळांतल्या शंखनाद की काय हा ? आरती होत्येय वाटतें ? अजून हा नाहीं आला ! की वाटतें कांही— ’

अनिष्ट शंकेने राधादेवीचें मन वावरलें. ती तशीच धडपडत उठला, आणि चांचपडत घरांत गेली.

आंत भोजदेव संभ्या करण्याकरतां समोर पंचपात्र आणि ताम्हन घेऊन वमले होते. तोंडांनं उपरथानाचें मंत्रही पुटपुटणें चाललें होतें. पण आग्नेय दिशेस अग्नीत्या नमस्कार करतांना त्यांच्या अन्तःचक्षूंसमोर अग्नीऐवजीं त्यांचा लाडका मुलगाच उभा रहायचा !

राधादेवी आंत येऊन वावरलेल्या स्वरानें म्हणाली, “ ऐकलंत ? ”

“ काय म्हणत्येस ? ”

“ सगळ्या देवळांतून शंख अन् धंटा गरजताहेत ! प्रहर रात्र व्हायला आली. अजून हा आला नाही !

“ शत्रूही कल्पना करणार नाही, त्या मन करीत वसतें ! मी म्हणतें, याला वाटेंत कुठें अडथळा झाला, की कोणी कांही—”

“ हरि हरि ! संभ्याकाळची वेळ आहे, कांहीं तरी बोलूं नकोस ! देव दयाळु आहे ! लांबची वाटचाल ! येईल तो. त्याला कोण काय करणार ? दरिद्री ब्राह्मणाचा मुलगा तो ! ”

राधादेवीनं देवघराकडे तोंड करून दोन्ही हात जोडले. ती म्हणाली, “ प्रभु दयाळु आहे ! पण तुम्ही असें कां नाही करीत ? ”

“ काय करूं ? ”

“ जरा या इथवर जाऊन पाहून कां येत नाही ? रात्रीची वेळ. आज सहा वर्षांनीं माझे पोर घरी येणार. वाट चुकलें तर ? या ना पाहून ! ”

“ हा निघालोंच वध ! ”

भोजदेवांनीं घाईघाईनें संभ्या आवरली, आणि हातीं भला मोठा सोटा घेऊन पायांत खडावा अडकवीत ते निघाले. राधादेवी परत तिच्या जागीं येऊन माणसांची चाहूल घेत बसली.

जसजसा वेळ जाऊं लागला, तसतसा तिचा धीर गुटत चालला. हळू-हळू माणसांची वाटचाल बंद झाली. गांवाच्या एका वाजूस असलेल्या त्या जीर्ण कुटीरांत एकटी अंध राधादेवीच धडधडत्या व्याकुळ अंतःकरणानें सगळे प्राण कानांत आणून बसून राहिली.

एकदम तिला वाटलें, कीं खडावांचा ध्वनि ऐकूं येत आहे. ती तटकन् उठून उभी राहिली, आणि साक्षेपानें त्या ध्वनीचें पृथक्करण करूं लागली.

अगदीं मंदमंद पावलें टाक्रीत भोजदेव घराकडे परतत होते. त्यांच्या-बरोबर दुसरें कोणीही नव्हते.

ते घरापाशीं आले, तोंच त्यांना कातर स्वरांनें मारलेली राधादेवीची हांक ऐकूं आली, “ जया ! रे माझ्या जया ! ”

उदासपणें कुटीराच्या ओऱ्यावर खचल्यासारखे वसत भोजदेव म्हणाले, “ अजून नाहीं आला जया ! ”

धाडकन् म्हातारी खालीं कोसळली. भोजदेवांनीं घाईघाईनें उठून तिला सांवरलें. ओऱ्याचा दगड लागून म्हातारीच्या डोक्याम भली मोठी जखम झाली असून तीतून रक्त वहात होतें. भोजदेवांनीं तिला उचलून आंत नेलें, व ते तिची जखम बांधूं लागले.

वृद्धा राधादेवी रडत म्हणाली, “ मला नका करूं उपचार ! माझ्या लेकराला पहा जाऊन ! आई ग ! काय झालें ग माझ्या वांसराला ? ”

भोजदेव तिला समजाविण्याचा यत्न करूं लागले खरे, पण त्यांचेंही हृदय भरून आलें. आतां या वेळां जयदेवाचा तपास करायला कुणाला पाठवायचें न्हटलें, तरी तें अशक्य होतें. दुग्धपानाचा आनंद सोडून भोजदेवांच्या मुलाचा तपास करायला कुणी जाण्यास भोजदेव काय ग्रामपति थोडेच होते ? ते होते एक दरिद्री ब्राह्मण !

राधादेवी अस्फुट स्वरांत रडतच होती. त्यामुळें बाहेरची चाहूल लागेना. अचानक एक व्यक्ति दारांत येऊन उभी राहिली, आणि म्हणाली, “ आई ! मी आलों आहे ! ”

पांच

ती हांक कानीं पडतांच राधादेवीला वाटलें,
कीं जणूं काय कुणीतरी अमृताचे घटच
आणून तिची तृषा शमन करीत आहे. सहस्रावधि वर्षांपासून लागलेली भूकच
जणूं काय त्या रसाच्या आकंठ पानानें शांत होत आहे. वर्षानुवर्षे पावसाचा
थेंबही न पडल्यानें उरीं फुटलेली भूमीच जणूं काय मृगाच्या भल्या टपोऱ्या
थेंबांनीं तृप्त होत आहे !

ती खडबडून उठून बसली. त्या ध्वनीच्या अनुरोधानें तिनें आपले शुष्क
हात पसरले, आणि ती म्हणाली, “ जया ! माझ्या जया रे ! खरेंच का तूं
आला आहेस ? ये ! असा माझ्या कुशीत ये ! ”

जयदेव पुढें झाला. त्यानें आपल्या खांद्यावरील पडशी एका बाजून ठेऊन
दिली, व वडिलांस जाऊन नमस्कार केला. वडिलांनीं त्याला घट्ट पोटाशीं धरलें,
आणि अस्फुट स्वरांत ते कांहींतरी पुटपुटले. कांहीं क्षणानंतर जयदेव त्यांच्या
त्या स्नेहपाशांतून सुटून आईसमोर गेला, आणि त्यानें तिला नमस्कार केला.
हृदय भरून आल्यानें त्याच्या मुखांतून एक अक्षरही बाहेर पडलें नाहीं.

पण राधादेवीचे हात अजून तसेच पसरलेले होते ! ती आपल्या वांसराची
वाट पहात होती. जयदेवानें पाहिलें कीं तिचें आपण केलेल्या क्रियांकडे
मुळींच लक्ष नाहीं. ती कुणीकडे तरी पहात आहे !

राधादेवी क्षुधाव्याकुल होऊन बसली होती. तिच्या मस्तकांतून वहात
असलेलें रक्त अजून थांबलें नव्हतें. एवढा वेळ जयदेवाची वाट पाहून ती
म्हणाली, “ जया ! कां रे येत नाहींस ? रागावलास हो रे वांसरा ? ”

एका अंधुक जळणाऱ्या दीपाच्या प्रकाशांत आईकडे निरखून पहात
जयदेव म्हणाला, “ हा काय तुझ्या पुढें उभा आहे ना मी ! ”

“ कुठें आहेस ? ” हातांनीं पुढें चांचडत राधादेवी म्हणाली, “ माझ्या
हातांना लागत कसा नाहींस ? ”

आश्चर्यातिरेकाने आईचें मुख आपल्या हातांनीं उचलून त्याकडे निरखून
पहात जयदेव म्हणाला, “ आई, तुला दिसत नाहीं ? अजिबात दिसत नाहीं ? ”

आपल्या कृश हातांनीं जयदेवाला ओढून त्याला घट्ट मिठी मारीत आणि त्याच्या मुखावरून हात फिरवीत राधादेवी म्हणाली, “ नाहीं दिसत ? म्हणत होत्यों, कीं गुरुदेवांजवळ संपूर्ण विद्याध्ययन करून आलेलें माझें लेकलें डोळे भरून पाहीन ! पण—! जाऊं दे ! जया, तू प मोठा झालास रे तूं ! ”

जयदेवाचें लक्ष आईच्या बोलण्याकडे नव्हतें. तो आईचें मुख निरतून पहात होता. त्याला तिच्या भालप्रदेशीं झालेली ती जखम दिसतांच आपल्या धोतरानें तें रक्त टिपून काढीत जयदेव घाईघाईनें म्हणाला, “ आई ! काय लागलें तुला ? किती वेळ लोटला ? ”

“ लागलें आहे ? कधीं लागलें ? मला नाहीं माहीत तें ? ”

“ वाः ! हा बघ, मस्तकावर व्रण झाला आहे ! चांगला यवाएवढा आहे बघ ! ”

“ लागूं दे ! माझें काय म्हातारीचें ? कधीं तरी आतां शरीर पडायचेंच. पण एवढा विलंब कां लागला रे तुला ? ”

आईच्या कुशीतून उठून जयदेवानें आपलें पडशीवर टेवलेलें उत्तरीय टर्कन् फाडलें, आणि तिच्या मस्तकावर त्याचा बंध बांधीत तो म्हणाला, “ तें मग सांगेन. अगोदर तूं सांग बघूं ? तुला दिसेनासें केव्हांपासून झालें ? ”

“ झालीं चार पांच वर्षे. ”

स्तंभित होऊन क्षणभर जयदेव उगाच राहिला. मग तो भोजदेवांकडे वळून त्यांना म्हणाला, “ बाबा, आपण हें मला कां सांगितलें नाहीं ? ”

“ तें तिलाच विचार ! ती नको म्हणाली. मी तुला सांगणारच होतो. पण तिनें मल शपथ घातली होती ! ”

“ आई ! ” राधादेवीचे खांदे धरून जयदेव तिच्याकडे केविलवाण्या दृष्टीनें पहात म्हणाला, “ हें असें कां केलेंस तूं ? सांग ना ? मला कां कळूं दिलें नाहीस ? ”

त्याचें मुख कुरवाळीत राधादेवी म्हणाली, “ अरे, मी म्हटलें, उगीच तुझ्या अध्ययनांत विक्षेप यायला नको. माझ्या अंधत्वाची वार्ता ऐकून तूं चलिताचित्त व्हायचास ! म्हणून सांगितलें नाहीं झालें ! विचार केला, कीं याला कळलें, तरी काय होईल ? हा कांहीं तिथून येऊन मला नेत्रदान तर करूं शकणार नाहीच ! मग उगीच त्याला कळवून त्याच्या मनांत भ्रम कशाला निर्माण करा ? ”

आईचा तो संयम, ती त्यागभावना स्वतः अनुभवून जयदेवाच्या मनांतील

तिच्याविषयीचा आदर शतगुणित झाला. त्याने आईला घट्ट मिठी मारली आणि तो म्हणाला, “आई ! माझी फार थोर मनाची आई !”

बराच वेळ ती दोघे त्याच अवस्थेत राहिली. राधादेवीच्या दर्शनशक्तिहीन नेत्रांतून जयदेवाच्या शरिरावर सारखा अभिषेक होत होता. शेवटी भोजदेव म्हणाले, “अरे जया ! ऊठ ना ! भूक नाही लागली कां तुला ? जेवून घ्या आणि मग मायलेंकरें खुशाल आसवें टाळीत वसा !”

“अगवाई ! मी विसरल्येंच होत्यों ! जया, तुला भूक लागली असेल नाही रे ? केव्हां जेवला होतास कोण जाणे ! ऊठ, तुला स्वयंपाक करून घालत्यों. तुझ्याकरितां दूध ठेवलें आहे मी घेऊन. आज कोजागिरी पौर्णिमा ना ?”

जयदेव आईच्या कुशीत लपविलेलें आपलें प्रशस्त ललाट उचलीत म्हणाला,

“दूध मग पिईन. पण तूं स्वयंपाक कसा करशील ?”

“कां ? मग कोण करील ? हे कांहीं स्वयंपाक चांगला करीत नाहीत. आज दुपारीं काय झालें,—”

दुपारच्या स्वयंपाकाचा वृत्तांत राधादेवीनें हंसत हंसत सांगितला आणि मग म्हणाली, “तूं त्रैस माझ्या शेजारीं. आत्तां चांगला छानदार स्वयंपाक करत्यों वध !”

“वावा ! तुला समोर उभा असलेला मी दिसेना मघाशी ? अन् स्वयंपाक कसा करशील ? असूं दे. मला वध, आतां छान स्वयंपाक करतां येऊं लागला आहे. महामहोपाध्याय गंगाभट्ट परवां पाटलीपुत्रास मला बरोबर घेऊन गेले होते. त्या पाळीला त्यांचा स्वयंपाक मीच करीत असें !”

“अगोवाई ! खरें का ?” आश्चर्य वाटून राधादेवीनें विचारलें, “म्हणजे तुझ्या पाठशाळेंत शिकवितात तरी काय काय ?”

हंसून उठत जयदेव म्हणाला, “आतां वध काय काय शिकलों आहे तें ?”

जयदेवानें झोंपडीबाहेर चांदण्यांत जाऊन भोंवतालच्या बालपर्णीच्या स्मृतिचिन्हांकडे एकदां डोळे भरून पाहून घेतलें. नंतर कूपावर जाऊन हातंपाय धुवून तो स्वयंपाकघरांत आला. आंधळ्या आईचें न ऐकतां त्यानें चूल पेटविली, आणि स्वयंपाकाचें साहित्य काढून स्वयंपाकास प्रारंभ केला.

भोजदेव कृतज्ञतेचा आनंद उपभोगीत आपल्या बटकावर दोन्ही हात

मार्गे घेऊन वसून राहिले. राधादेवी स्वयंपाकघराच्या दारांत वसून जयदेवाच्या पांडित्याची खोली अजमावूं लामली.

“ काय काय शिकलास रे जया ? ”

“ मी ना ? काव्य शिकलों, स्मृति शिकलों, वेदान्त शिकलों, संहिता म्हटल्या, न्याय पढलों व सांख्य शिकलों, ‘ दर्शनरत्न ’ ही उपाधि मिळविली — ”

जयदेवाच्या त्या सूर्वीतील सर्व विषय कांहीं राधादेवीच्या डोक्यांत शिरूं शकले नाहीत. जेवढे शिरले तेवढ्याविषयी स्वतःचें ज्ञान प्रगट करीत ती म्हणाली, “ स्मृति म्हणजे आठवणी ना ? गुरुजींनी आपल्या लहानपणच्या आठवणी सांगितल्या असतील ! ”

हंसू दावीत जयदेव म्हणाला, “ होय ! ”

“ ऊं ! त्यांत काय आहे मोठेंस ? तुझ्या गुरुजींपेक्षां मी अधिक वडील आहे. मला कितीतरी आठवणी माहीत आहेत. माझ्या लहानपणी जेव्हां आमचे ग्रामाधिपति काशीयात्रेला गेले, तेव्हां त्यांनीं आपली पालखी वाहायला चांगल्या सुंदर मुली ठेवल्या होत्या. तर काय झाले— ”

स्मृतिशास्त्रांतील आपल्या आईचें तें अगाध ज्ञान पाहून जयदेवास हंसू आवरेना खरें, पण कसा तरी त्याला बांध घालीत तो म्हणाला, “ वा वा ! आई तुला आमच्या गुरुदेवांपेक्षां पुष्कळच आठवणी माहीत आहेत. माझ्या मनांत तुझ्या आठवणीविषयी थोडीशीही शंका राहिली नाही. ”

आपल्या भाषणांत मुलानें निर्माण केलेला हा अडथळा न रचून राधादेवी म्हणाली, असू दे ! तर तुला उशीर कां झाला तें नाही सांगितलेंस ? ”

खो खो हंसत जयदेव म्हणाला, “ अग, तुझा हा पुत्र साहित्यदिकपति झाला ना ! ”

म्हणजे काय ? ” उत्सुकतेनें राधादेवीनें विचारलें.

“ म्हणजे कांहीं नाही. मनुष्य साहित्यशास्त्रांत प्रवीण झाला— ”

“ कोण ? तूं झालास प्रवीण ? अगो वाई ? सांग तर रे ! शंभर माणसें जेवायचीं आहेत, तर साहित्य किती लागेल ? ”

आपला पराभव मान्य करीत जयदेव म्हणाला, “ छे छे ! त्या साहित्यशास्त्रांत

तुझा हात कोणीच धरू शकणार नाही. मी म्हणतो हें साहित्य म्हणजे वाङ्मयीन साहित्य. ”

“ अगो बाई ! त्यालाही साहित्यच म्हणतात का ? ”

“ होय. तर त्या शास्त्रांत मनुष्य प्रवीण झाला, म्हणजे त्याला उपाधि देतात कांहीं तरी. मला ‘ साहित्यदिक्पति ’ ही उपाधि मिळाली. ”

“ अरमें होय ? तर मग काय झाले ? ”

“ वार्टेंट शूर्पारक गांवीं अभिकाशरण भट्टाचार्यांनीं अडविलें, ते येऊंच देईनात ! म्हणाले, एवढा विद्वान मनुष्य आमच्या गांवांतून तसाच जावा, हें कांहीं बरें नाही ! मग दुपारीं तिथें भोजन करून प्रवचन करावें लागलें. ”

“ किती मंडळी जमली होती प्रवचनाला रे ? ”

“ होती दोन अडीच सहस्र. ”

दोन सहस्र मंडळीसमोर फाडफाड बोलणाऱ्या आपल्या साहित्यदिक्पति मुलाविषयीं राधादेवीचें मन गर्वानें भरून आलें. ती हरवून जाऊन म्हणाली, “ तूं बोलायला भ्यायलास तर नाही ना ? ”

“ छे छे ! तुझे स्मरण केल्यावर मग भीति पळून गेली. ”

उद्यां सकाळीं सगळ्या शेजारणीपाजारणींना आपल्या पुत्राच्या दिग्विजयाची ही वार्ता कथन करण्याचा निश्चय करीत राधादेवी जेवायला बसली. जेवतांना किंचित् वार्डट वाटून ती म्हणाली,

“ काय कर्म आहे माझे ! आज लेंकरूं आलें आहे ! तर त्याला जेवायला स्वतः करून वाढायचें ! ती आपली त्यानें केलेला स्वयंपाक गिळीत बसत्ये आहे ! ”

जयदेव आईला मध्येच अडवीत म्हणाला, “ तें असूं दे आई. बाबा, सांगा तर ! भात चांगला झाला आहे ना ? ”

प्रसन्न मनानें जेवत असलेले भोजदेव म्हणाले, “ फार चांगला झाला आहे. ”

“ आई, पोळ्या कच्च्या राहिल्या नाहीत ना ? ”

“ नाहीत रे बाबा ! तूं माझाच मुलगा आहेस ना ! कच्च्या कशा ठेवशील ? ”

जेवण संपत आल्यावर बराच वेळ राधादेवीच्या डोऱ्यांत घोळत असलेला विचार तिनें बोलून दाखविला. ती म्हणाली, “ बेटा ! स्वयंपाक तर फार

चांगला केलास. पण तू किती दिवस असा स्वयंपाक करशील ? ”

“ कां ? ”

“ नव्हे रे ! किती केलें तरी हें काम स्त्रियांचें. ”

“ म्हणजे माझा स्वयंपाक कांहीं तुला आवडला नाही ! ” जयदेव हंसत म्हणाला.

“ आवडला तर ! आवडला नाही कसा ? पोळी वाढ मला अर्धी ! ” गडबडीने राधादेवी म्हणाली, “ फारच छान पोळ्या केल्या आहेस तू. पण मी म्हणत्यों, तू स्वयंपाक करशील, कीं मिळवून आणून आमचा चरितार्थ चालवशील ? ”

“ दोन्ही करीन. ”

“ नको ग माझी बाई ती ! त्यापेक्षां एखादी चांगलीशी मुलगी बघून घरांत आणीनास कां ? ”

“ मुलीऐवजी एखादी म्हातारी स्वयंपाकीण आणली तर ? मुलगी नासधूस करील ! म्हातारी नीटनेटकेपणें सर्व स्वयंपाक करीत जाईल ? ”

“ जळलें त्या म्हातारडीचें तोंड ? ” त्या कल्पनेंतल्या म्हातारीला शिव्या देत राधादेवी म्हणाली, “ करायची काय म्हातारी ? त्यापेक्षां मीच चांगला स्वयंपाक करीन ! ”

“ मग तूच करीत जा. ” जयदेव थट्टेच्या स्वरांत म्हणाला.

“ नव्हे रे ! मी म्हणत होत्यों, मला सून केव्हां आणणार तू ? ”

“ करायची काय सून ? ”

“ वा रे वा ! ”

“ नव्हे तर काय ! तुला कांहीं सूनमुख पहातां यायचें नाही. मग कशाला सून आणूं ? ”

“ न कां पहातां येईना ! मी आपली तिच्या तोंडावरून हात फिरवूनच तिला आशीर्वाद देईन. ”

“ तुझा रुख हात तोंडावरून फिरल्यावर तुझी सून जी माहेरी पळून जाईल, ती परत यायचीच नाही ! ”

“ माझी सून असें नाहीच करायची मुर्छी ! मग केव्हां आणशील ? ”

भोजदेव आतांपर्यंत कांहीं बोलले नव्हते. आतां ते म्हणाले, “ आजच तर

तुझा मुलगा घरीं आला आहे. लगेच हात धुवून त्याच्या मार्गे काय लागलीस ? त्याला थोडी विभ्रान्ति घेऊं दे. आपल्या सख्यासोबत्यांना भेटू दे. मग सावकाशपणे सून आणायचा विचार पाहूं. ”

ओशाळून राधादेवी म्हणाली, “ आजच मी कांहीं त्याला सून आणायला सांगत नाही ! आपलें सूतोवाच करून ठेवलें. ”

मग तो विषय तिथेंच थांबला.

भोजदेवांचा जया अध्ययन संपवून परत आला, ही वार्ता दुसरे दिवशी सकाळीं वावटळीच्या झपाट्यासारखी त्या लहानशा विंदुचित्वा गांवांत पसरली. एवढी महत्त्वाची गोष्ट घडल्यावर मग गांवकरी लोकांना आपापलीं कामें थांबवून जयदेवाच्या विद्वत्तेची परीक्षा घेणें भागच होतें.

नित्यनियमाप्रमाणें जयदेव ब्राह्ममुहूर्ती उठून गांवाशेजारीं असलेल्या वेदा नदीवर प्रातःकर्म उरकून जो घरीं येतो, तो त्याला आपलें कुटीर आणि त्याच्या आसमंतांतला भाग स्त्रीपुरुषांनी भरून गेलेला दिसला.

आपला मुलगा साहित्यदिकपति उपाधि मिळवून परत आला ही वार्ता राधादेवीनें मोठ्या उत्साहानें सगळ्या गांवकऱ्यांस ऐकवून टाकली असल्यानें निरनिराळीं माणसें मोठ्या उत्सुकतेनें जयदेवाची वाट पहात बसली होती.

जयदेव आल्याबरोबर सगळे मोठ्या उत्साहानें पुढें सरसावले, आणि जयदेवावर त्यांनीं प्रश्नांची सरबत्ती उडविली.

“ यावे साहित्य प्रान्तपति ! ” रुद्रदामन् जयदेवाविषयी शक्य तितका आदर प्रगट करीत म्हणाला, “ कुशल तर आहे ना ? ”

“ अहो श्रेष्ठी ! त्यांची उपाधि साहित्य प्रान्तपति नसून साहित्य दुष्पति आहे ! ” अभिराम म्हणाला. याचें त्या लहानशा गांवांत सुती कापडाचें एक दुकान होतें.

“ पुरे हो ! साहित्य दुष्पति असो कीं साहित्य दुर्मति असो ! त्यांत काय आहे ? आशय कळला कीं झालें ! तर नवद्वीपचे ते श्रेष्ठी प्रियत्पति बरे आहेत ना ? वाली द्वीपाहून माझी रेशमाची नौका आल्यावर त्यांच्याच तर्फें विकली गेली होती. अरे हो ! तुम्हांला नौकानयन शास्त्राची माहिती झालीच असेल ? ”

“ नाही ! ” जयदेवानें उत्तर दिलें.

“ नाही ? ” तुच्छतेनें हंसत रुद्रदामन् म्हणाला, “ मला वाटलेंच होतें.

ते तुमचे नवद्वीपांतले पंडित माझे चांगल्या ओळखीचे आहेत ! उगीच निरुपयोगी घटापटा शिकवीत असतात ! त्यापेक्षा त्यांनी व्यापारशास्त्र शिकविणे सुरू केलं, तर त्यांच्याकडे मी पन्नास विद्यार्थी पाठवून देईन, ”

“ पुरे हो तुमचें ! ” रुद्रदामनास थांबवीत यशोवर्मा पुढें होऊन म्हणाला, “ नसतील जयदेव तुमचें नौका हांकणें शिकले ! प्रत्येक जर व्यापार करूं लागला, तर मग ग्राहक कोण होईल ? तर काय हो जयदेव ? तुम्ही वेद शिकलांत नाही का ? ”

“ होय ! थोडासा शिकलों आहे. ”

“ थोड्याच का ? ” निराश होत यशोवर्मा म्हणाला, “ बरें. थोड्याच कां होईना ! तर वेदांत मदिरासूक्तें नांवाचीं सूक्तें आहेत, तीं तुम्हीं म्हटलींच अगतील ? ”

“ मीं म्हटलेल्या संहितांत मदिरासूक्त कुठें आढळलें नाही. ” जयदेवानें हंसूं दाबीत उत्तर दिलें.

“ जाऊं दे रे ! जयदेवासारख्या लहान मुलाकडून आम्हीं एवढ्या मोठ्या विद्वत्तेची अपेक्षा करूं नये. ” चंडसेन आळस देत म्हणाला.

“ वाः ! तुला काय कळतें विद्वत्तलें ! ” यशोवर्मा सूर चढवीत म्हणाला, “ रोज मदिरा पिऊन मत्त होणारा तूं ! ”

“ तर तर ! आणि तूं काय कलालाच्या घरीं जाऊन दूध पितोम वाटतें ? ”

“ मी मदिरा पितांना मदिरासूक्तें म्हणत असतो. त्यांना मदिरापानाचा दोष नाहीसा होतो. काय हो जयदेव, कर्मांत कमी एवढें तरी माहीत आहे ना तुम्हांला ? ”

“ वेदांत मदिरापानाचा निषेध केलेला मला माहित आहे. ” जयदेव म्हणाला.

“ अरे ! तर मग तुमचा गुरु कोणीतरी अर्धवट शिकलेला असला पाहिजे ! ” उठत यशोवर्मा म्हणाला.

धोळू कोळ्याला हें मुळींच आवडलें नाही. तो म्हणाला, “ हे यशोवर्मा आणि चण्डसेन रोज मदिरा पितात आणि भांडत असतात. जयदेव, हे नेहमींच त्या तारेंत असतात ! तुम्ही त्यांच्याकडे लक्ष देऊं नका. एवढीं वर्षें नवद्वीपास शिकून आलेला मुलगा, अन् त्याच्या पुढें हे दोघे दाखड्ये आपलें पांडित्य दाखवितात ! जयदेवपंडित, ही माझी नाडी बघा पाहूं ! आज कितीतरी

दिवस मला मासे खावेसे वायत नाहीत. वैद्यशास्त्र तर तुम्हांला निश्चितच येत असेल, नीट पाहून अर्भे छानदार औषध सांगा एखादे ! रसायन सांगितलेंत तरीही चालेल. ”

“ मला नाडीतलें कांही कळत नाही. ” जयदेव म्हणाला.

“ नाही कसे ? कळतच असेल ! ” धोत्र आवंघास प्रगट करीत म्हणाला.

“ खरोखरच मला वैद्यकशास्त्रांतलें कांही माहीत नाही. ”

“ तुम्हांला वैद्यशास्त्रांत नाडीशास्त्र शिकविलें नाही ! ”

“ मी वैद्यकच शिकलों नाही ! ”

निराश होत धोत्र म्हणाला,

“ तुमचा कांही दोष नाही त्यांत. हे पंडित मगली विद्या शिकवीतच नाहीत. ”

“ माहीत आहे तुला ? त्यांच्या गुरूनें त्यांना तशी शक्थच घातलेली असते. माझ्या गुरूनें नव्हे ? सर्पविष उतरविण्याचा सगळा मंत्र कांही मला शिकविला नाही ! ” भंड तांबोळी म्हणाला.

तात्पर्य अशा प्रकारें जयदेवाची परीक्षा झाल्यावर बहुधा सगळे लोक उठून आपापल्या उद्योगास निघून गेले. केवळ जयदेवाचे बाळपणींचे मित्र काय ते त्याच्या तपोदग्ध शरिराकडे कौतुकानें पहात त्यास जिज्ञासेनं नाना प्रश्न करीत राहिले.

तोच हातींच्या दंडाचा आधार घेत वृद्ध भट्ट हरिप्रिय गोकन खोकत सावकाश येऊन भोजदेवांच्या कुटीरांत पोचले. ते आलेले पाहातांच भोजदेव घाईघाईनें उठून त्यांस म्हणाले,

“ यावें यावें ! आपणांस वार्ता उशीरां कळली वाटते ? ”

“ नाही. कळली पहाटेच. पण हा खोकला ऐकेल तेव्हां ना ? ”

हरिप्रिय भिंतीशीं असलेल्या असनावर घमले. जयदेवांनीं त्यांस नमस्कार केला. त्यास जवळ येऊन हरिप्रिय म्हणाले, “ शतायुर्भवं वैद्य ! छान छान ! प्रकृति चांगली सुधारली वरें का भोजदेव ! ”

“ आपली वृषा आहे ! ” भोजदेवांनीं उत्तर दिलें.

हरिप्रिय बहुश्रुत पंडित होते. वृद्धापकाली आपल्या एकुलल्या मुलीजवळ येऊन ते मृत्यूची वाट पहात शांतपणें काल कंठीत होते. तारुण्यांत त्यांनीं अनेक सभा मार्जावल्या होत्या,

हरिप्रिय जयदेवास म्हणाले,

“ बाळ, वेदान्त म्हण्टास ? ”

“ होय. ” नम्रपणे जयदेवाने उत्तर दिले.

“ आत्मा कोणास लभ्य आहे ? ”

“ ज्याला आत्मा शोधतो त्याला. ”

“ वाः ! योग्य उत्तर ! व्याकरण झाले का ? ”

“ हो ! ”

“ रंगांचे उच्चारण कसे करावे ? ”

“ सौराष्ट्रदेशीय युवती “ तक्रं ” म्हणतांना जसा अनुनासिक उच्चार करते, तसे. ”

“ भोजदेव, तुमचा पुत्र नांव काढील ! याला तुम्ही राजपट्टणास घेऊन चला. तिथे महाराज लक्ष्मणसेन—”

“ तांचे विचार आहे माझाही. पण हे जुळावे कसे ? माझी तर कांहीं दरबारांत ओळख नाही. ”

आपली क्षीण दृष्टि अधिकच बारीक करीत हरिप्रिय म्हणाले,

“ ओळख निघेल. ओळखीचे कांहीं एवढे मोठे संकट नाही. पण मी म्हणतो, ओळखीपेक्षा कांहीं चमत्कार दाखवून मगच मानाचा नमस्कार घ्यावा, ते अधिक योग्य. ”

“ कसला चमत्कार ? ”

“ सांगतो बाळ, काव्य रचू शकशील ? ”

“ होय. सर्वेश्वराच्या लीळांवर मी काव्य करीन. ” नम्र पण दृढ स्वरांत जयदेवाने उत्तर दिले.

“ सर्वेश्वरावर काव्य सावकाश केलें तरी चालेल. प्रथम महाराज लक्ष्मणसेनांची स्तुति ज्यांत केलेली आहे, असे चमत्कृतिपूर्ण काव्य रचायचे. आले लक्षांत ? अगदीं नाविन्यपूर्ण असले पाहिजे ! पदांपदांत कवीचे लाघव दिसले पाहिजे. ऐकतांक्षणीं महाराज लक्ष्मणसेन संतुष्ट झाले पाहिजेत. ”

जयदेव मौन उभा पाहिला. तो बोलत नाही, असे पाहून हरिप्रिय म्हणाले,

“ कां रे ? बोलत कां नाहीस ? ”

“ सांग की रे पोरा ! हे तर कांही तुला अशक्य नाही ना ? ” भोजदेव

जयदेवाच्या मुखाकडे आतुरतेने पहात म्हणाले.

जयदेवाने आपल्या मनाशी कांहीएक निश्चय केला. त्याची मूळची तेजस्वी मुद्रा निर्धाराच्या तेजाने अधिकच तेजोमय दिसू लागली. तो शान्तपणे, स्वरांत यत्किंचित्ही फरक न करतां म्हणाला,

“ मी माझी वाणी सर्वेश्वराच्या चरणीं वाहिली आहे ! माझे गुरुदेव मला म्हणाले, ‘ तुझ्या वाणीत मृताच्या अंगीं चैतन्य निर्माण करायचें सामर्थ्य आहे ! त्या वाणीचा उपयोग भलतीकडे करूं नकोस !’ ती त्यांची आज्ञा मी न मोडण्याचा निर्धार केला आहे. यद्दच्छेनें जें काय मिळेल, त्यांत सन्तुष्ट राहून जीवन व्यतीत करायचें ! पुरीस जगन्नाथाच्या चरणांजवळ राहून जगन्नाथाची सेवा करायची ! या माझ्या निश्चयांत परिवर्तन होणार नाही ! ”

हरिप्रिय आणि भोजदेव, आश्चर्यमुग्ध होऊन त्याच्या मुखाकडे पहात राहिले.

★ ★ ★

सहा

बिंदुबिल्व सोडून पुरीस रहावयास जाण्याचा मुलाचा कृतसंकल्प ऐकून भोजदेवांनी ईश्वरेच्छा वलीयसी, असे म्हणून पुत्रसंकल्पास संमति दिली.

पण आपला पुत्र एवढा विद्वान् होऊनही धनार्जनाकरिता किंचित्ही यत्न न करता जगन्नाथाची सेवा करित राहणार, हें कानी पडल्यावर खरें दुःख झालें राधादेवीला. तिने आपल्या पुत्राकरिता खूपच सोसलें होतें. पण त्याच्यामार्गे पुढें आपणास सुखाचे दिवस येतील, ही आंतरिक इच्छा होतीच.

विशेषतः जेव्हां बिंदुबिल्व सोडून, नेहमींकरिता सोडून पुरीला रहायला जायचें ठरलें, त्यावेळीं तर वृद्धेच्या मनाला फारच यातना झाल्या.

बिंदुबिल्वाचा मोह निर्माण होण्याजोगें तिथें काहीं फारसें नव्हतें. गांवांतील पुरोहितवृत्ति हेंच उपजीविकेचें साधन. बिंदुबिल्व गांव तरी असें किती मोठें होते ! तेवढी उपार्जनाची व्यवस्था कुठेंही झाली असती.

उरलें चंद्रामौली कुटीर. तें मात्र खूपच हवेशीर होतें.

त्याच्या छताला इतकीं भोके पडलीं होती, कीं त्यांतून दिवसां आणि रात्रीं सारखा वारा आंत घुसत असे. बिंदुबिल्वास वारंवार भेट देणाऱ्या रामदूतांच्या घाडीनें आपली तेवढी खूण मार्गे शिल्क ठेवली होती.

म्हणून त्या कुटीराचेंही काहीं फार मोठें आकर्षण नव्हतें.

पण त्या कुटीरासमोर राधादेवीनें पंधरा वर्षांपूर्वी लावलेलीं सुवर्णचंपक आणि मधुमालती, हीं दोन झाडें सोडून जायची कल्पना मात्र तिला अत्यंत दुःसह होत होती. शेजारणींचा स्नेह ही गोष्टही काहीं इतकी दुर्लक्ष करण्याजोगी नव्हती.

त्या शेजारणी आणि राधादेवी, या एकमेकींस उपयोगी पडल्या होत्या. आणि प्रसंग पडल्यावर एकमेकींशी भांडल्याही होत्या. अर्थात् ती भांडणें आतां भूतकालांत सम्मिलित होऊन एक नवीनच मधुर रूप घेऊन अंतः-चक्षुसमोर प्रगट झालीं. भांडत असतां एकमेकींनीं दाखविलेली चिकाटी, शौर्य हे गुण बरोबर असलेल्या चहाडखोरपणा, आगलावेपणा इत्यादि दोषांस मार्गे टाकून गौरवांनं समोर उभे ठाकले होते.

या एवढ्या स्मृति मागे ठेवून विंदुबिल्व कायमचे सोडून जायचे, म्हणजे मोठा बांका प्रसंग होता.

त्यामुळे अगदी गाडीत सगळे सामान भरीपर्यंत राधादेवीच्या डोळ्यांचे पाणी कांहीं खळलें नाहीं. आदल्या दिवशीं रात्रीं जयदेव मित्रांस भेटून येण्याकरितां बाहेर पडला, तेव्हां राधादेवी भोजदेवांस म्हणाली,

“ काय हो ? ”

“ काय म्हणत्येस ? ”

“ अजून हें जाणें थांबवितां येणार नाहीं का ? ”

“ तुझ्या पोराचा स्वभाव तुला माहीत आहे ना ? ”

“ हो ! ” एक आवंढा गिळून राधादेवी म्हणाली, “ मीं एवढा आग्रह केला ! रडल्यें रोविल्यें ! पण ज्याअर्थी तो ऐकता दिसत नाहीं, त्याअर्थी पुरीस जावें लागणारच ! तो कांहीं उलट उत्तरें देता, तर वेगळी गोष्ट. पण त्याच्या तोंडून अवाक्षर मला लागेल असें बाहेर पडत नाहीं ! रात्रंदिवस माझी किती ऊठवस करतो ! दुसऱ्या कोणत्याच बाबतींत मला एवढेही दुखवीत नाहीं. पण याच एका बाबतींत तो जो आपला हट्ट धरून बसला आहे, तो कांहीं ऐकत नाहीं ! ”

“ मग तुझें तरी काय बिघडलें ? दैवमन्यत्र चिंतयेत्, असें समजावें, आणि स्वस्थ रहावें ! ”

“ पण असें केलें तर ? ”

“ काय ? ”

“ आपण दोघे न गेलों पुरीस तर ? ”

“ तुला तुझ्या मुलाला सोडून राहतां येईल ? ”

हा वार अगदीं ममीं लागला. एक उसासा सोडून राधादेवी म्हणाली,

“ खरें आहे तुमचें. त्याला सोडून माझें राहणें होणार नाहीं ! आपण मधून मधून परत आलों, आणि महिना महिना राहून गेलों तर ? ”

“ एवढें मोठें इथें काय आकर्षण आहे ? ”

हा प्रश्नही योग्यच होता. पुत्रापेक्षा अधिक मोठें असें दुसरें कांहींही आकर्षण राधादेवीसमोर नव्हतें. थोडा वेळ थांबून ती म्हणाली,

“ तसें कांहीं मोठेंसें नाहीं. ”

“ तर मग एकदां गांव सोडलें कीं परत तिथें यायचें नाहीं. जया जर राजसभेंत पंडित झाला असता, तर सगळ्या गांवकऱ्यांनीं आपल्याला डोक्यावर घेतलें असतें. सगळ्या चालत्या घोड्यांच्या गोमाशा ! पण आतां तो जगन्नाथपुरींत जाऊन यट्छासंतुष्ट अवस्थेंत दिवस काढायचे म्हणतो ! तेव्हां आतां कोण विचारणार आपल्याला ? असूं दे ! जें काय दैवांत लिहिलें असेल, तें भोगावें. आपला पुत्र उन्मार्गगामी नाहीं, यांतच संतोष मानावा, आणि दिवस काढावेत. जगायचें तरी असें किती राहिलें आतां ? ”

मग राधादेवीही कांहीं बोलली नाहीं.

दुसरे दिवशीं सकाळीं जेव्हां धोळू कोळी आपली गाडी घेऊन सामान भरण्यासाठीं आला, तेव्हां गांवकरी मंडळी येऊन एकत्र झाली. भोजदेव गांव सोडून जाणार म्हणून सगळेच हळहळू लागले.

“ बाकी कांहीं म्हणा तुम्ही ! भोजदेवांसारखा पुरोहित दुसऱ्या कुठेंच मिळायचा नाहीं ! ” रुद्रदामनानें मत प्रगट केलें.

“ नव्हे तर काय ! अगदीं दिली तेवढ्या दक्षिणेवर संतुष्ट होणारा भोजदेवांसारखा ब्राह्मण या सवंध भारतांतहि भेटणें विरळा ! मग वंग कलिंगांची गोष्ट कशाला ? ” अभिरामानें वणिक्वृत्तीला शोभेसा अभिप्राय दिला.

“ एवढे दिवस झाले, सगळ्या गांवकऱ्यांनीं मदिरा पिणारा म्हणून माझी हेटाळणी केली. पण भोजदेवांच्या मुखांतून कांहीं माझ्या विरुद्ध शब्द निघाला नाहीं ! ” यशोवर्मा बोलला.

चंडसेनाला हें सहन झालें नाहीं. तो बोलला, “ तर तर ! मदिरा पिणारा, म्हणून गांवकऱ्यांनीं तुझी काय पूजा करावी कीं काय ? ”

“ चूप रहा ! चण्डसेना, मंत्र न म्हणतां मदिरा पिणारा तूं ! तूं काय नाकार्ने कंदर्प सोलावास ? ” उत्तर मिळालें.

“ हा साधू पहा ! म्हणे मंत्र म्हणून मदिरा पितों ! ढोंग सगळें ! मदिरा प्यायची; तर माझ्यासारखी उघड उघड प्यावी ! मंत्रांआड दडून कशाला ? तेवढें धैर्यच नाहीं, आणि म्हणे मंत्र म्हणतो ! कसले मंत्र म्हणतोस रे तूं ? ”

भडकून यशोवर्मा म्हणाला, “ तोंड सांभाळ चण्डसेना ! माझ्या विद्वत्तेची चेष्टा करतोस ? मला जे वेदमंत्र माहीत आहेत, ते या जयदेवांनाही ठाऊक नाहींत ! आहेत काय हो जयदेव ? ”

“ ऊंहू ! ” हंसू दावीत गाडीत भांडीं भरीत असलेल्या जयदेवानें उत्तर दिलें. उर्णवस्त्रांची वळकटी बांधीत धोळू कोळी मध्येच बोलला,

“ या यशोवर्मा आणि चंडसेनांच्या बुद्धिमत्तेची काय स्तुति करावी ? भोजदेव गांवीं जायला निघाले ! आतां परत येणार नाहीं म्हणतात. त्यांना निरोप देणें दूर राहिलें. आणि हे दोघे जणू काय आतांच मदिरा प्याल्याप्रमाणें भांडत आहेत ! ”

“ अगदीं बरोबर आहे. भोजदेवा ! तुम्ही हें लहानसें गांव सोडून चाललां, हें कांहीं फारसें चांगलें झालें नाहीं. इथें काय कमी होतें तुम्हाला ? पोटापुरतें भात मिळत होतें ! पौरोहित्यांत इतर वस्तूंचा लाभही कांहीं अगदींच दुर्लक्ष करण्याजोगा नव्हता. तेव्हां ही मिळती भाकरी सोडून तुम्ही न मिळालेल्या पोळीमार्गे लागलांत, हें कांहीं बरें केलें नाहीत ! ” हातीं बैलांचा कासरा धरून उभा असलेला चंद्रवर्मा म्हणाला.

तांच काठीचा आधार घेऊन हरिप्रिय येऊन उपस्थित झाले.

“ म्हाताऱ्यांनीं हातच्या काठीच्या आसऱ्यानें चालवें लागतें ! सोळा वर्षें उलटून गेलीं, म्हणजे “ पुत्र मित्रवदाचरेत्, ” असें शास्त्रांत सांगितलें नाही का ? असूं द्या ! जयदेव जें काय करील तें चांगलेंच करील. ” भोजदेवांनीं उत्तर दिलें.

“ ठीक आहे ! शुभास्ते पंधानः सन्तु ! सगळें सामान घेणें झालें का ? ” हरिप्रिय पिंपळाच्या पारावर टेंकत म्हणाले. इतर मंडळींनींही मग आपलें बोलणें बंद करून पुरीला जाऊन कसकसें वागावे, हा व्यवहार जयदेवास शिकविण्यास प्रारंभ केला.

कुटीरांतला प्रसंग याहून वेगळा होता. भामिनी, इन्दिरा, वसुमति, विद्यावती, नेत्रा, विलासप्रिया, वैशाली इत्यादि लहान मोठ्या बायांनीं आंत रडायचें दळण घातलें होतें. जयदेव एवढें शिकून आला, पण तें सगळें फुकट गेलें, असा त्यांच्या एकंदर म्हणण्याचा इत्यर्थ होता.

“ बाई ! कोणी कोणाचें नाही ! ज्याचा तोच ! ” एकीनें वेदांत सांगितला.

“ छे छे ! जयदेव मोठा चांगला मुलगा ! पण फार हट्टी ! ” दुसरीनें पुस्ती जोडली.

“ करायचीं काय असलीं मुलें ? ” तिसरी फणफणली.

“ हें कांहतिरीच बोलणें झालें ! जयदेवासारखा मुलगा नवस करूनही मिळायचा नाही ! पण त्याचें मत वेगळें, यांचें वेगळें ! ” चौथीचें मत.

“ अलीकडे मुलें ऐकेनाशीच झालीं ग बाई ! आमच्या नणंदेच्या सासूवाईच्या बहिणीचा सख्खा मामेजांवई ! तर त्यानें आश्चापाना— ” पांचवीनें इतिहास सांगायला प्रारंभ केला.

“ पण हें कांहीं वरें झालें नाही. ” सहावीनें मध्येंच उत्तरीयाच्या फाटक्या बाजूनें नाक आणि डोळे पुशीत वस्तुस्थिति सांगितली.

प्रत्येकजण कांहीं ना कांहीं बोलली. केवळ एक राधादेवीच काय ती कुणीकडे तरी पहात मुकाट्यानें डोळे पुशीत बसली होती. तोंच जयदेव आंत आला, आणि आईचा हात धरून म्हणाला,

“ आई ! चलायचें आतां ! ”

“ चला ! ” पटकन् उभी रहात राधादेवी म्हणाली. तिनें आतां मुळींच रडायचें नाही, असें ठरविलें होतें.

गाडी भरून तयार होती. जयदेवानें तर्तितच समोरील बाजूला भोजदेव आणि राधादेवीकरितां जागा करून तिथें मऊसर बसायला घातलें होतें. भोजदेव आपले देव हातीं घेऊन गाडीजवळ आले, आणि गर्दिवरून मंडळीला हात जोडून म्हणाले,

“ येतो मंडळी ! कृपालोभ असूं द्या ! देवाच्या मनीं आम्हीं आतां त्याच्या पायांजवळ रहायें असें आहे. हें कुटीर नीट वांधतां आलें, तर वांधून पांथस्थांना थांगण्याकरितां धर्मशाला करा ! हा सुवर्णचंपक, मधुमालती, यांचीं फुलें ग्रामदैवताच्या पूजेकरितां वापरीत जा ! येतो आतां ! ”

सगळ्याच मंडळीचे डोळे ओलावले. स्त्रिसमुदायांतून एक अस्पष्ट रुदनध्वनि उमटला. जयदेवानें भोजदेव आणि राधादेवी, यांना धरून गाडीत बसविलें, आणि कांही न बोलतां वृद्ध हरिप्रियांस आणि मंडळीस नमस्कार केला. हरिप्रिय डोळे पुशीत म्हणाले, “ शतायुर्भव ! तुझ्या मनोकामना पूर्ण होवोत. भगवान् तुझ्यावर प्रसन्न होवो ! ”

धोळ्या जयदेवानें खूण करतांच गाडी चालूं झाली.

भोजदेव म्हणाले, “ अरे ! जया, तूं बसतोस ना ? ”

“ ऊहूं ! जागा नाही व्हायची गाडीत. पायीं चालतों मी. ”

“अरे, जागा नसायला काय झालें ?” अंधा राधादेवी हातानें चांचपडत जागा शोधित म्हणाली, “ही काय लागेल तेवढी जागा आहे इथें ! ये तूं गाडींत !”

“नको आई ! बस तूं नीट, दमल्यावर मग मी येईन गाडींत.”

मध्ये बैलांस पाणी पाजण्याकरितां जी काय थोडा वेळ थांबली, तीच, एन्द्ही दिवसभर गाडी चालत होती. राधादेवी आणि भोजदेव मधून मधून परस्परांना कांहीं प्रश्न करीत, आणि मग पुनः मौन होत. जयदेव गाडीमागें दिवसभर चालतच होता. भोजदेवांनीं आणि राधादेवीनें त्याला भरपूर आग्रह करूनही तो गाडींत बसला नाही.

तिसरे प्रहरिं सूर्य अस्ताचलाच्या जवळ जात चालला, आणि गाडी जगन्नाथपुरींत शिरली. धोळूनें विचारलें,

“कुठें थांबायचें ?”

जयदेवानें उत्तर दिलें,

“मंदिराकडे धेऊन चल.”

निरनिराळे प्रासाद, अट्टालिका, धर्मशाळा, यांना मागें टाकीत गाडी जगन्नाथाच्या अतिविस्तीर्ण मंदिराजवळ जाऊन उभी राहिली. गाडी पहातांच तीर्थोपाध्याय वग्या धेऊन धांवले. पण गाडींतील एकंदर वैभव पाहून बहुधा सगळे नाकें मुरडीत परतले.

एक दोन खट होते ते मात्र तिथेंच थांबले. त्यांनीं धोळूला विचारलें,

“कुठून आलांत ?”

“त्रिदुवित्वाहून.”

“नांव काय ?”

बराच वेळ जयदेवाची उपाधि आठवण्याची धडपड करीत शेवटीं धोळू म्हणाला,

“साहित्य पंडित जयदेव !”

तें नांव ऐकून मोठमोठ्यानें हंसत एक उपाध्याय म्हणाला,

“तुझें नांव आहे हें ?”

“ऊहूं !” धोळूनें मागून येत असलेल्या जयदेवाकडे बोट दाखविलें, आणि गाडी ओवऱ्यांजवळ नेऊन सोडली.

जयदेवाकडे पाहून मात्र उपाध्यायाचें हंसणें बंद झालें. त्याच्याकडे पुढें होत तो म्हणाला, “ साहित्यपण्डित जयदेव ? ”

“ नुसताच जयदेव. ” जयदेवानें हंसत उत्तर दिलें.

त्याच्या तेजस्वी मुखाकडे पहात उपाध्याय म्हणाला, “ नुसताच जयदेव हें खोटें. कांहींतरी उपाधि असली पाहिजे मार्गे. तो गाडीवाला तिच्याशीं धडपडत होता मघां. ”

“ पण मनुष्य उपाधीतून मुक्त व्हायचा प्रयत्न करीत असतो ना ? ” उपाधि शब्दावर कोटि करीत जयदेव म्हणाला.

ती कोटि एवढ्या लवकर त्या ब्रह्मश्रेष्ठाच्या त्रिपुंड्रचर्चित मस्तकांत शिरूं पावली नाहीं. तो म्हणाला, “ एकूण गाडीवाल्यानें थापाच मारल्या तर ! बरें, कोणाकडे उतरणार ? पुरोहित कोण आहे ? ”

“ देवाच्या दारीं उतरणार, अग्निमीळे पुरोहितम् ! ”

हाही विनोद न कळून असंतुष्ट झालेला उपाध्याय म्हणाला,

“ देवाच्या दारीं उतरून कसें चालेल ? तीर्थ यात्रा करायची, म्हणजे कुठें तरी उपाध्याय-पुरोहिताकडे उतरलें पाहिजे. ”

“ पण आम्ही जगन्नाथाच्या चरणांजवळ नेहमींकरितांच रहायला आलों आहोंत. ”

“ नेहमींकरितांच ? ” उपाध्यायानें आश्चर्यानें विचारलें.

लगेच दुसरा उपाध्याय जवळ येत म्हणाला, “ काय म्हणतात रे ? ”

“ नेहमींकरितां रहायला आलों म्हणतात ! ”

वाच्यासारखी ती बातमी उपाध्यायमंडळांत पसरली. जयदेवाचें तेजस्वी मुख पाहून त्या मंडळीला ती वार्ता कांहीं मोठीशी संतोषजनक वाटली नाहीं. अनेक उपाध्याय तिथें एकत्र झाले, आणि हळू शब्दांत ते बोलूं लागले, “ कशाला आला इथें ? ”

“ आला असेल भीक मागायला ! ”

“ आमच्या क्षेत्रांत ही लुडबुड ? ”

आम्ही एकाही यजमानाला याच्याकडे उतरूं देणार नाहीं ! ”

“ देवाच्या दारीं रहातों म्हणे ! ”

“ याला उतरूं देतां उपयोगाचें नाहीं तिथें ! ”

“ उघडच आहे ! देवाच्या ओवऱ्यांत तीर्थेच्छु उतरूं शकतात. भीकमाग्ये नाहीत ! ”

जयदेवाचे कार्नी हा वार्तालाप जाऊन पोचला. तो पुढें होऊन हात जोडून त्या ब्रह्मवृंदास म्हणाला, “ आचार्य ! मी इथें पौरोहित्य करण्यासाठीं आलों नाहीं. जन्मभर तें करणारही नाहीं. केवळ देवाची सेवा करावी अशी इच्छा आहे. ”

हें त्याचें आश्वासन ऐकल्यावर मग उठलेली वावटळ किंचित् शांत झाली. पण जयदेवासारखा तेजस्वी ब्राह्मण जर देवाजवळ राहिला, तर यजमानांच्या दानांचा ओघ त्याच्याचकडे वळेल, त्याची वाट काय ? म्हणून एक म्हातारा नाकेला उपाध्याय पुढें होऊन म्हणाला,

“ तरी पण तुम्ही देवाच्या ओवऱ्यांत राहूं शकणार नाहीं ! ”

“ उघडच आहे ! ” दुसऱ्यानें दुजोरा दिला.

“ मुळींच राहूं शकणार नाहीं. ” तिसऱ्यानें तमाखू पत्राचें सेवन करीत अभिप्राय व्यक्तविला.

जयदेव म्हणाला, “ आजची रात्र तरी राहूं कीं नाहीं ? ”

“ ठीक आहे. आजची रात्र रहा. पण उद्यां तुम्ही इथें दिसलां न पाहिजे ! ”

“ जशी आचार्यांची आज्ञा ! ”

उपाध्याय मंडळी पांगली. जयदेवही गाडीकडे वळला. भोजदेव त्याला म्हणाले, “ काय म्हणत होते रे उपाध्याय ? ”

“ इथें कसें वागावें त्यासंबंधीं सूचना देत होते. ”

“ बरें. रहायचें कुठें ? ”

“ आजची रात्र इथें ओवरीत. उद्यां आपल्या या झोंपडीत. ”

“ झोंपडीत ? ”

“ हो. उद्यांच्या उद्यां कुठें तरी झोंपडी बांधली पाहिजे. धोलू, तूं उद्यांचा दिवस थांबून मला सहाय्य करशील का ? ”

“ हो ! करीन कीं ! पण पण्डित, इथें का रहातां येणार नाहीं ? ”

“ त्या लोकांची तशी इच्छा नाहीं ! ”

ती रात्र त्या चौघांनीं देवाच्या ओवरीत कांहींतरी खाऊन काढली. दुसरे दिवशीं सकाळीं जयदेव भोजदेवांस म्हणाला, “ बाबा, स्वयंपाकाचें थोडें

साहित्य आपल्या जवळ अवशिष्ट आहे. तुम्ही आईला जेवू घालाल काय ? मी झोपडीचें पढातों.”

“ हो. मध्यान्ह झाली, म्हणजे तुम्ही दोघेही या—इकडची चिंता करू नका.”

उपाध्यायवर्गीत जरी स्वार्थामुळे जन्म पावलेली मत्सर भावना होती, तरी पुरीत राहणाऱ्या इतर पौरजनांत उदारबुद्धि वास्तव्य करून होती. जयदेवानें विचारतांच एका गृहस्थानें गांवावाहेरची आपली जागा दिली. तें पाहून दुसऱ्यानें झोपडी बांधायला लागणारें लांकूड दिलें. तिसऱ्यानें वर अंथरायचें गवत दिलें. चौथ्यानें झोपडी बांधावयास आवश्यक तें सहाय्य केलें.

लोकांच्या दातृत्वाचा ओघ एकदां सुरू झाला, की त्यांत काय वाहून येईल, हें कांहीं सांगतां येत नाहीं. झोपडी बांधणाऱ्या जयदेवास पाहून एक गृहस्थ म्हणाला, ‘ आपणास मी कोणत्या नांवानें संबोधार्वे ! ’

“ मला जयदेव म्हणतात. ”

“ मी आपणास आचार्य जयदेव म्हणेन. आपण विद्वान अहांत हें सांगायला कांहीं ज्योतिषाची आवश्यकता नाहीं. देवानें मला एक पुत्र दिला आहे. त्याला आपण पदवाल काय ? ”

“ आपण त्याला पदवूं इच्छितां ? ”

“ त्यानें काव्य पढार्वे अशी माझी इच्छा आहे. काव्य आपण पदवूं शकाल ना ? ” धोळू झोपडीचा वासा बांधीत होता. तो म्हणाला, “ अहो, यांना साहित्य पण्डित हीं उपाधि मिळाली आहे. ”

“ साहित्य पण्डित ? ” गोंधळांत पडून तो गृहस्थ म्हणाला.

“ साहित्य दिक्पति ! पण नवद्वीपांतील माझ्या आचार्यांनीं शिष्यप्रेमानें तो माझा केलेला गौरव आहे, इतकेंच ! ”

अत्यंत आदरानें त्या गृहस्थानें जयदेवास नमस्कार केला आणि म्हणाला, “ आपल्या हातीं माझ्या पुत्रास सोंपवून मी धन्य होईन ! ”

“ मला जें काय माहीत आहे, तें सर्व मी आपल्या पुत्रास शिकवीन. ” जयदेवानें उत्तर दिलें.

त्या रात्री त्या सुसज्ज झोपडींत जेव्हां भोजदेव आणि राधादेवी रहायला आलीं, तेव्हां तिथली व्यवस्था अनुभवून त्यांना मोठा संतोष झाला. राधादेवी जयदेवाला म्हणाली, “ जया ! हें सगळें एका दिवसांत केलेंस ? ”

“ होय. ”

“इकडे ये बाळ ! तुझे हातपाय दाखून देत्ये ! दुसरें कांहीं करतां येत नाही मला करंटीला ! तेवढेच करीन. लेकरु दमलें माझे ! ”

तुसच्या दिवशी तो गृहस्थ आपल्याबरोबर आपला मुलगा आणि तीनचार मंडळी घेऊन आला त्या सर्वांचें स्वागत करीत जयदेवानें त्या मुलाची चांचणी घेतली, आणि रघुवंश शिकविण्यास प्रारंभ केला. “ जगतः पितरौ वन्दे पार्वती परमेश्वरौ । ” या श्लोकाचा अर्थ त्यानें इतका उत्कृष्ट समजावून सांगितला, की उपस्थित मंडळी तर डोळ्यां लागलीच, पण भोजदेवाच्या डोळ्यांतूनही आनदाश्रु वाहूं लागले !

त्या रात्री ते राधादेवीला म्हणाले, “ धर्मदेवांच्या अपूर्व पाण्डित्याची ज्योत माझ्याच पिढीत मद झाली ! असें वाटलें, कीं काय हा दीप विझेल ! पण ज्याचें आजचें पांडित्य ऐकून आतां ती ज्योत अधिकच प्रज्वलित होऊन दशदिशा आलोकित करून टाकीत आहे, ही गोष्ट माझ्यापुढें अगदीं स्पष्ट झाली ! आतां मुलांनें मरण घेईल मला ! ज्या राजदरबारीं न कां जाईना ! जर महाराजाना विद्वत्तेचे खरें मूल्य माहीत असेल, तर ते स्वतः ज्याच्या चरणांजवळ येऊन त्याच्यापासून ज्ञानलाभ करून घेतील ! ”

“ खरेंच ? ” आनंदित राधादेवीनें पुसलें.

“ मी माझा पुत्र म्हणून त्याची अन्यथा स्तुति करीत नाही ! ”

दुसरेच दिवशी आणखी चारसहा गृहस्थ आपापलीं मुलें घेऊन आले.

“ आचार्य ! माझ्या पुत्रास व्याकरण शिकवें आहे. ”

“ असूं दे. मी शिकवीन ”

“ आचार्य, माझ्या पुत्रांनें अर्धवट न्याय म्हटला आहे. त्याचा न्याय पुरा व्हावा अशी माझी इच्छा आहे. आपण याला गौतमसूत्रें पढवाल काय ? ”

“ राहूं दे. मी पढवीन. ”

“ आचार्य, माझ्या लेकरांनें कांहीं थोडी ऋक्संहिता आपल्या गुरूजवळ म्हटली. पण त्या गुरूच्या तापटपणामुळें माझे लेकरूं त्रासलें आहे. आपण, त्याची संहिता पुरी कराल काय ? ”

“ येऊं दे उद्यांपासून. मी पुरी करीन. ”

कांहीं दिवसांनीं ती झोंपडी पुरेना. म्हणून पुरींतील धनिकांनीं एक मोठी पाठशाला बांधून दिली. ती सबंध पाठशाला विद्यार्थ्यांनीं गजबजून जाऊं लागली. प्रत्येक विद्यार्थी आपल्या त्या तरुण गुरूच्या अध्यापनकौशल्यावर परम संतुष्ट होता.

पण अनेकांनीं आग्रह करूनही जयदेवानें आपली झोंपडी सोडली नाहीं. तो म्हणाला, “ मनुष्यानें आवश्यक तेवढें अन्नआच्छादन मिळालें कीं संतुष्ट असावें. या कुटींत मला जें सुख आहे, तें अन्यत्र कुठेंही गेलों, तरी वाढणार नाहीं. मग मी उगीच अधिकाची इच्छा कशाला करूं ? ”

दोन वर्षांनीं जयदेवाच्या मातृपितृप्रेमाचा परिपूर्ण आस्वाद घेत भोजदेव आणि राधादेवी या दोघांनीं आठ दिवसांच्या अंतरानें स्वर्गगमन केलें. मुनेच्या मुखावरून हात फिरवायची राधादेवीची इच्छा मात्र अपूर्णच राहिली.

* * *

सात

पुरीची कार्तिकी यात्रा, म्हणजे मोठेच प्रकरण.

आजही लक्षावधि यात्रेकरू दरवर्षी पुरीस जाऊन जगन्नाथदर्शनाने पावन होऊन परतत असतात. त्या कार्ती तर देशभरच्या धार्मिक वृत्तीला बहर आलेला होता.

प्रवासाची साधनें अत्यल्प. मार्गही कांही निष्कंडक नाही. आजूबाजूच्या प्रांतांत निरनिराळ्या राजांची सत्ता असल्यामुळे या राज्यात लुटालूट करून त्या राज्यांत आश्रय घेण्याची प्रवृत्ति बहुधा सर्व दरोडेखोरांत आढळून येत असे. यामुळे लुटालुटीचेही प्रकार घडणें अगदीं शक्य होतें. केवळ लुटालूट होऊन भागलें, तर दैव बलवत्तर म्हणायचें. दरोडेखोरांना मनुष्याच्या प्राणाची कांहीं फारशी मोठी किंमत नसल्यानें प्राणभय सर्वत्र साम्राज्य पसरवून होतें.

पण एवढ्या सर्व संकटांस न जुमानतां लाखों यात्रेकरू प्रतिवर्षी पुरीस येत. जगन्नाथाच्या यात्रेच्या मुख्य दिवसांत एकादशी हा एक महत्त्वाचा दिवस असल्यानें त्या वेळीं पुरीस खूपच गर्दी होत असे.

कार्तिकाचा मास. वर्षाऋतु नुकताच संपून शरदऋतूला प्रारंभ झालेला. देवाघरच्या माळ्यानें पृथ्वीच्या उपवनीं पाणी घालण्यांत हयगय न केल्यानें ते उपवन हिरवेगार असलेलें, कुठें कुठें पिवळी छटाही दिसूं लागलेली.

शेतांतील पहिलें पीक हातीं आलेलें. त्यामुळे समाधान पावलेले कृषीबल भरपूर पीक निर्माण केल्याबद्दल देवाजवळ कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठीं पुरीस येत.

नानाप्रकारच्या वस्तूंचा संग्रह घेऊन अनेक श्रेष्ठी आपापलीं दुकानें यात्रेंत आणीत. तोळाभार परमार्थ साधून त्याबरोबरच जातां जातां शेरभर स्वार्थ साधावा, या उदात्त हेतूनें प्रेरित होऊन ते पुरीस येत असल्यामुळे त्यांच्या सद्देहेतुविषयीं शंका बाळगणें धोक्याचें ठरलें असतें.

धनिक येत, क्षत्रिय येत, शूद्र येत आणि साधुसंतांची त्या यात्रेंतील संख्याही कांहीं अजिबात दुर्लक्ष करण्याजोगी नसे.

यात्रेचें आणीक एक वैशिष्ट्य म्हणजे त्यावेळीं मंदिराच्या सभामंडपांत

भरणारी विद्वत्सभा. त्या सभेत भाग घेण्याकरित आणि तिच्यांतील वाद-विवादाची गोंज पाहण्याकरितां देशादेशीचे पण्डित तिथें एकत्र होत.

या वर्षीही नियमाप्रमाणें यात्रा येणें सुरू झालें. पुरीचे सर्व भाग व मार्ग अथ, गाड्या, रथ, पालख्या, इत्यादि वाहनांनीं वाहूं लागले. नाना प्रांतींच्या अनेक भाषाविदांच्या संभाषणानें पुरीचे बाजार गजबजून जाऊं लागले.

पुरीत धनदास नांवाचे एक मोठे श्रेष्ठी रहात. त्यांचा पुत्र दिवोदास जयदेवाच्या पाठशालेंत अध्ययन करीत असे. धनदासांच्या मनी जयदेवा-विषयी मोठी श्रद्धा वारतव्य करून होती. शक्य त्या सर्व मार्गांनी जयदेवास सहाय्य करून धनदास त्या याविषयीची आपली कृतज्ञता प्रगट करीत असत.

पाटलीपुत्राहून प्रतिवर्षी पण्डित महाप्राण नांवाचे एक वेदान्ती यात्रेस येत, आणि धनदासांचे घरां उतरत असत. वेदान्तांत महाप्राणांची गति कोठपर्यंत होती हा जरी मतभेदाचा प्रश्न असला, तरी त्यांच्या बाह्योपाधीत कोणतेंही न्यून त्यांनीं राहूं दिलें नव्हतें, याविषयी त्यांच्या शत्रूंनींही मान्यता दिली असती.

मुंडण केलेलें मस्तक, निरस्तपादप देशांतील एरण्डवृक्षाप्रमाणें त्या मस्तकास भूषविणारी प्रशस्त शिखा, महाप्राण या नांवास शोभा देईल, एवढें प्रचंड शरीर, त्या शरीरास साजतीलसे लहानशा वाटीएवढाले नेत्र, पण्डितमहाशयांनी धारण केलेलीं रेशमी वस्त्रें, हातां या एकंदर अवयवसमूहास यथायोग्य असा वेळूचा दंड, हें पाहून पण्डितमहाशयांच्या वेदान्तप्रवीणत्वाबद्दल शंका ध्यायनें साहस कोणीही करीत नसे.

पण्डितमहाशय म्हणत, “ माझे प्रवचन ऐकूनही ज्यांचें समाधान होत नाहीं, त्यांचें समाधान हा माझ्या हातांतील कनौजी सोटा करील ! ”

यंदा पण्डितमहाशयांचें आगमन झालें, भोजनोत्तर वामकुक्षी आटोपल्यावर ते सप्तपदार्थी अमृतवल्लीची—जिला प्राकृत भाषेंत भांग म्हणतात—सिद्धत । करीत असतां धनदाम तिथें आले आणि पण्डितमहाशयांस आदरानें प्रणाम करून म्हणाले, “ महाराज, सर्व वस्तूंची सिद्धता तर आहे ना ? ”

“ अं ? हो काळी मिरी पाहिजेत. ”

“ मागवितां. ”

एका सेवकास मिरी आणण्यास सांगून धनदास म्हणाले,

“ महाराज ! यंदांची विद्वत्सभा चांगलीच गाजणार ! ”

हातांतील वरवंट्यास विव्वांति देत पण्डित महाप्राण म्हणाले, “ कां ? ”

“ यंदा सभेत एक पंडित म्हेठा पराक्रम करतील ! ”

दुपारच्या भोजनामुळे महाप्राणांचे टाई प्रगटलेला संतोष निम्मा कमी झाला. ते आपल्या खर्ज स्वगांत गुरगुरले, “ कोण आहे तो पंडित ? ”

“ त्यांचे नांव जयदेव. इथे गांवाबाहेर त्यांची पाटशाळा आहे. मोठे शांत. स्वभाव तर जणू काय मध्मासारखा आहे ! इथल्या सगळ्या लोकांची त्यांच्यावर अलोट श्रद्धा आहे. ”

“ तुमचीही ? ” महाप्राणांनी आपले विस्तीर्ण नेत्र अधिकच विस्फारीत प्रश्न केला.

“ होय महाराज ! खोटे कशाला मागूं ? मोठा गोड मनुष्य. माझा पुत्र त्यांच्याच पाटशाळेत जातो. तो आपल्या गुरुजींच्या शालीनतेवर मोठा प्रसन्न आहे ! ”

“ शालीन स्वभाव एखाद्या जड पापणाचाही अमतो ! शालीनता हे पांडित्याचे लक्षण नव्हे. ”

“ नव्हे नव्हे महाराज. ते मोठे विद्वान् आहेत. ”

“ कशावरून ? ”

“ सगळीं शास्त्रे ते शिकवितात. सगळ्यांत त्यांची गति आहे. ”

“ वेदान्तांतही ? ”

“ होय महाराज ! ”

आतां मात्र महाप्राणांस अगदीं म्हणेना झाले. ते गरजले, “ माहीत आहे वेदान्त म्हणजे काय ते ? वर्षोनुवर्षे घोकून घोकून जीव जातो ! गुरुजींच्या छाट्या धुतां धुतां प्राण अगदीं नकोसे होतात ! त्यांच्याकरितां अमृतवल्ली वाटतां वाटतां हाताला घट्टे पडतात ! तेव्हां कुठे गुरुजींनी कृपा केली, तर मनुष्य ब्रह्मज्ञानास पात्र होतो ! तेव्हां कुठे मनुष्य स्थितप्रज्ञ बनतो ! हा तुमचा पंडित काय वयाचा आहे ? ”

“ वय तर महाराज अगदीं थोडे आहे ! असेल वीसबावीस वर्षे. ” ओशाळून जाऊन धनदास म्हणाले.

“ मग ? त्याला म्हणार्हे, माझ्या छाट्या धुवायला रहा वीस वर्षे. चालल

लेकाचा पाठशाळा काढायला ! आणि तुम्ही लोकही भले कोणाच्याही नादीं लागतां ! वेदान्तांत कोण प्रवीण आहे ते या महाप्राणाला विचारा ! नुसतें तोंड पाहिल्याबरोबर सांगेन कोण प्रवीण आणि कोण अप्रवीण तें. तुम्हां लोकांना काय त्याची परीक्षा ! त्याच्या हातांना घट्टे पडले आहेत ? ”

“ मी पाहिलें नाहीं महाराज ! ”

“ असूं द्या, मधुकरी मागमागून त्याच्या पायांना भेगा पडल्या आहेत ? ”

“ तेंही मला माहीत नाहीं. ”

“ जाऊं द्या. माझ्यासारखा तो अनेक तीर्थे हिंडला आहे ? ”

“ त्याचीही मला कल्पना नाहीं. ”

“ मग तुम्हांला कसें कळलें तो वेदान्ताचा पंडित आहे म्हणून ? कीं उचलली जीभ आणि लावली टाळ्याला ? ”

“ पण महाराज, ते वेदान्तसूत्रांवर उत्तम प्रवचन करतात, ” भीतभीत धनदास बोलले.

“ अरे ! प्रवचनें काय शुक्र सारिकाही करतात. पढविलें बोलायला, कीं कोणीही टिटपिट टिटपिट करतो. प्रवचनें हें कांही प्राविण्याचें लक्षण नव्हे. ”

“ महाराज, आपण त्यांची परीक्षा घ्यायला चला ! मी तशी व्यवस्था करूं शकेन. ”

“ परीक्षा ? परीक्षा आतां युद्धक्षेत्रावर. तुम्हीं लोकांनीं तो सभा गाजविणार, असें ठरविलें आहे ना ? तर मग सभेंतच त्याच्या पांडित्याची उंची मापीन मी ! पंडितश्रेष्ठ महाप्राणाशीं गांठ आहे म्हणावें ! ”

ही चर्चा जेव्हां दिवोदासानें आपल्या गुरूला ऐकविली, तेव्हां स्मित करीत जयदेव म्हणाला,

“ जगन्नाथ जें काय करील तें होईल. ”

“ पण गुरूजी, ते पंडित अगदीं वाईट आहेत ! ”

“ कां रे ? ”

“ त्यांनीं तुम्हांला शिष्या दिल्या. ”

“ देऊं देत. आपण कोणाला वाईट म्हणूं नये. ”

“ तरी पण ते वाईट आहेत. ते मला खूप काम सांगतात. केलें नाहीं म्हणजे रागावतात. ”

जयदेव केवळ हंसला.

एकादशी दुसरे दिवसावर आली. पुरी चहूँ दिशांनीं मनुष्यमय झाली. सगळे प्रासाद, वाडे, घरे, अतिथिशाला माणसांनीं अगदीं भरून गेलीं.

सायंकाळीं विष्णुपुरीहून देवशर्मा, रेणुका, कमला, पद्मा, आणि कांहीं दासदासी, एवढीं माणसें निघून जगन्नाथपुरींतील आपल्या प्रासादांत मुक्कामास आलीं.

खिन्नता तर एक पद्मा सोडून सर्वांच्याच मुखांवर पसरली होती. केवळ पद्माच काय ती पुरीस आल्यामुळे संतुष्ट होती. आतां जगन्नाथाचें दर्शन होईल, अनेक पण्डित पहायला मिळतील, साधुसंतांचें दर्शन होईल, म्हणून तिला मोठा आनंद झाला होता.

आल्याबरोबर देवशर्मा कमला आणि पद्मेस घेऊन देवाच्या मंदिरांत गेले. दर्शन उरकल्यावर ते महंतांच्या भेटीस गेले. महंत निरनिराळ्या उद्योगांत मग्न होते. तरी देवशर्म्यांनीं नमस्कार केल्याबरोबर ते म्हणाले,

“ कुशल तर आहे ना ? ”

“ आपली कृपा आहे महाराज ! ”

“ देवापाशीं केलेला संकेत ध्यानीं आहे ना ? ”

“ महाराज ! देवाची वस्तु देवाला देण्याकरितां इथें आणली आहे. ”

देवशर्म्यांनीं पद्मेला आणून महंतांच्या पायावर घातले. कमलेनेंही महंतांस नमस्कार केला. पद्मेला जवळ घेऊन महंत म्हणाले, “ वा वा ! सुंदर वस्तु ! देवाचाच प्रसाद तो ! ही दुसरी कोण ? ”

“ माझी आई. ” पद्मेनें उत्तर दिलें.

“ सावत्र आई. ” देवशर्म्यांनीं दुरुस्ती केली, “ पण हिनेंच तिला लहानपणापासून वाढविलें. ती तिच्या उदरीं येऊं घातलेल्या अपत्याकरितां आपला आशीर्वाद मागायला आली आहे. ”

“ छान ! ती पुत्रवत्री होवो ! बरें का मुली, पुत्र होईल तुला. ”

“ पण महाराज, कमला म्हणाली, याला दुसरा कांहीं उपाय नाही का ? ”

“ ती या तिच्या मुलीविषयीं म्हणत आहे. देवाचें देणें देवाला परत करणें तिच्या जीवावर आलें आहे. ” देवशर्म्यांनीं खुलासा केला.

हंसत महंत म्हणाले,

“असें असें ! बाळ, देवावर विश्वास ठेव. त्याच्या संकेताची वाट पहात रहा. तो कृपालु आहे. जर तुझ्या मनांत ही गोष्ट एवढी लागून राहिली असेल, तर मग तुझ्याच समोर तो सर्व कांहीं उकटून दाखवील. तुला हातीं धरील तो, आणि मांगेल कीं हा मार्ग आहे ! जा आतां. ”

देवशर्मा जरी या उत्तरानें संतुष्ट झाले, तरी कमलेचें कांहीं फारमें समाधान झालें नाहीं. पद्मा मात्र या सगळ्या खळबळींत स्थिर होती. देवाच्या कृपेनें आपला जन्म झाला आहे, आणि आज, उद्यां, परवां, केव्हांना केव्हां तरी आपणास हें घर, हीं माणसें, आई, बाई, वडील, या सर्वांना सोडून जावें लागणार आहे, हें तिला कळून चुकलें होतें.

पण तिचें मन ईश्वरानें कंम घडविलें होतें, हें त्याचें तोच जाणें ! हें एवढें कळूनही तिच्या शांत अन्तःकरणावर एकही तरंग उठूं पावला नाहीं. तिच्या मनांत या सर्वाविषयी मोह कधींच निर्माण झाला नव्हता. यामुळें आपल्याला आपले मातापिता देवाहातीं सोंपविणार, या गोष्टीचें सुखही नव्हतें, आणि दुःखही नव्हतें. ती एक अलौकिक तपस्विनी होती.

रात्री कमला पद्मेशा आपल्या कुशीत घेऊन झोंपली. सगळीकडे शांतता पसरली. यात्रामग्न पुरीही शांत झाली.

मध्येंच धसका बसून कमला जागी झाली. तिला वाटलें, पद्मेशा कोणी-तरी मज्जवळून ओढून नेत आहे. म्हणून तिनें तिला अगदीं आपल्याजवळ घेतलें. परत तिच्या डोक्यांत पद्मेशिषयीचे विचार धुमाकूळ घाटूं लागले. तिला तें दुःख अगदी सहन होईनासें झालें, म्हणून ती हुंदके देऊन रडूं लागली.

शेजारींच रेणुका झोंपली होती. तिलाही कांही मोठी शान्त झोंप लागली होती, असें मुळींच नव्हें. पण एक तर ती अत्यंत संयमी होती. शिवाय आपणच जर रडूं लागलों, तर कमला हाय खाईल, व तिच्या गर्भावर त्याचा अनिष्ट परिणाम होईल, हें माहीत असल्यानें ती आपलें दुःख पिऊन गेली होती.

कमलेचे हुंदके ऐकून ती पटकन् उठून बसली. कमलेजवळ जाऊन तिच्या केशकलापांतून बोटे फिरवीत ती म्हणाली, “कमले, असें रडावें काय बरें ? ”

“काय करूं बाई ? हें सहन होत नाहीं ! ”

“तुला एकटीलाच ? मलाही सहन होत नाहीं. पण त्याला दुसरा उपाय

नाहीं ना ! मला खूब रडलें पाहिजे. पण मी रडतें का ? नाहीं ना रडत ? ”

“ बाई, तुम्ही अत्यंत स्थिर मन घेऊन जन्मास आलांत ! ही तुमची पोरही तशीच ! पण मला सहन होत नाहीं, मी काय करूं सांगा ना ! ”

“ केव्हे पाहिजे सहन ! दुमरा कांहीं उपाय नाहीं ! ”

कमला कांही न बोलतां स्वरथ पडून राहिली

एकादशी उजाडली. सकाळींच स्नानें उरकून सगळीं मंडळी देवदर्शन करून आली. तिथें मन्दिरांत त्यांना कळलें, कीं आजच्या सभेस मोठा रंग चढणार आहे.

पद्मा देवशर्मास म्हणाली,

“ बाबा, आपण जाऊं या ना विद्वत्सभेला ! ”

“ जाऊं बरें ! सगळीच जाऊं. तुला आवडेल ना सभेतील वादविवाद ? ”

“ होय. ”

सूर्यास्त होण्यास थोडा अवधि असतांच विद्वत्सभेचा मंडप श्रावस्वमूर्हने भरून गेला. स्त्रिया आणि पुरुष, यांचेकरितां वेगवेगळी व्यवस्था केली होती थोड्या वेळानें देवशर्मा, कमला, पद्मा व रेणुका ही मंडळी येऊन उपस्थित झाली.

देवशर्मानें व्यवस्थापकांनीं स्वागत करून त्यांना मानाच्या जागी नेऊन बसविलें. स्त्रियाही त्यांच्याकरितां नियुक्त केलेल्या ठिकाणीं जाऊन बसल्या.

एक एक पंडित यावयाम प्रारंभ झाला. जाणती मंडळी त्यांची नांवे घेऊन त्यांचेविषयी चर्चा करूं लागली.

“ हे पद्मपादस्वामी. न्यायांत यांचा हात धरणारा कोणी नाहीं. ”

“ हे राघवेन्द्र. सांख्यशास्त्रांत यांची गति समुद्रांत विहार करणाऱ्या मत्स्याप्रमाणें आहे. ”

“ हे विजयभट्टाचार्य. फार मोठे वैद्य आहेत. ”

“ हे चक्रधरपण्डित. वेदान्तांत यांचा अधिकार दांडगा आहे. ”

आपला कनोजी सोटा हातीं घेऊन पण्डित महाप्राण सगळ्या प्रेक्षकांचे डोळे आपल्याकडे खिळवीत आले, आणि सगळ्या पण्डितांच्या पुढें जाऊन बसले. त्यांनीं एकदां आपले उग्र नेत्र सगळ्या पण्डितवर्गावरून फिरविले, आणि नंतर ते शेजारच्या पण्डितास म्हणाले,

“ अजून आला नाही काय ? ”

“ कोण ? ”

“ मी त्याचा नामनिर्देश करणें अनुचित समजतों. ”

“ पण्डित जयदेव ? ”

“ हूं ! ”

“ कोण जाणे ! पण प्रतिवृहस्पति आहे म्हणतात ! ”

महाप्राणांनीं आपला सोटा जागींच आपटून आपल्या नेत्रांना शक्य तितकें विस्फारीत त्या पण्डिताकडे रोखून पाहिलें, तो पण्डित बिचारा अगर्दींच गर्भगळित झाला.

“ मूर्ख कुठला ! ” महाप्राण पुटपुटले.

तोंच आपल्या कांहीं बालशिष्यांस बरोबर घेऊन जयदेवाची शांत आणि तेजस्वी प्रसन्नमूर्ति त्या मंडपांत आली. सगळ्या पण्डितांत गुज स्फुरलें, “ जयदेव ! ”

सगळ्यांचे नेत्र एकदम जयदेवाकडे वळले. जयदेवानें आल्याबरोबर सर्व पण्डितांस प्रणाम केला, आणि तो एका बाजूस जाऊन बसला.

वृद्ध चक्रधर पण्डित उठले आणि म्हणाले, “ इकडे ! साहित्य दिग्गति जयदेव, आपलें आसन इकडे आहे. इकडे या असे. ”

जयदेव मधुर स्मित करून म्हणाला,

“ नको नको ! तें स्थान वृद्धांकरितां राखून ठेवलें आहे. मी तर अगर्दीं पोर आहे अजून. ”

“ वा वा ! केवळ केंस पांढरे झाल्यानें वृद्धत्व येत नाही. आपण ज्ञानवृद्ध आहांत. नवद्वीपांत आपल्या गुरूच्या मुखावाटें मीं आपली कीर्ति ऐकली आहे. इकडेच आलें पाहिजे आपल्याला. ”

निरुपाय होऊन जयदेव उठला, आणि पण्डितसमूहाच्या मध्यभागीं शालीनतेनें जाऊन बसला. त्याचें तें विनयपूर्ण आचरण पाहून सगळ्या पण्डितांस मोठा सन्तोष झाला. आतां महाप्राणांसारखे चारसहा पण्डित मनांत जयदेवाला ढोंगी म्हणाले, ती गोष्ट वेगळी.

सर्व पण्डित जमल्यावर महंत उभे राहून म्हणाले, “ विद्वद्भर ! आजच्या सभेंत सगुणोपासना श्रेष्ठ कीं निर्गुणोपासना श्रेष्ठ, या विषयावर वाद व्हावा, अशी पीठाची इच्छा आहे. तरी कोणीही पण्डितश्रेष्ठांनीं उठून

पूर्वपक्ष करावा. मात्र प्रार्थना अशी आहे, कीं वादास वितंडवादाचें स्वरूप न यावें ! ”

हें म्हणून महंतांनीं हेतुपूर्वक महाप्राणांकडे पाहिलें. सगळे ती खोच उमगले. आतां पूर्वपक्ष करण्यासाठीं कोण उठतो, याकडे सर्वांचें लक्ष लागलें. शेवटीं एक वृद्ध पण्डित उभे राहिले, आणि त्यांनीं सगुणोपासना अधिक युक्त आहे, असा पक्ष मांडला.

मग मात्र शब्दांची आणि प्रमाणांची घेमार देमार सुरू झाली. पण्डित मंडळींत सहजच दोन पक्ष निर्माण झाले. दोन्ही पक्ष सारख्याच तोलाचे. प्रत्येक जण आपल्या बाजूनें वैदिक प्रमाणें उपलब्ध करूं लागला.

सगुणोपासनावादी म्हणूं लागले, कीं ज्या अर्थीं संहितांत इन्द्र, मरुद्गण इत्यादि देहधारी देवतांच्या येण्याजाण्याचें आणि पराक्रमाचें वर्णन आहे, त्या अर्थीं वेदास सगुणोपासनाच इष्ट आहे.

निर्गुणोपासनावाद्यांचें म्हणणें पडलें, कीं सगळ्या संहितांचा शिरोभाग कीं उपनिषदे, त्यांत निर्गुणोपासनाच वर्णिली असल्यानें निर्गुणोपासनाच श्रेष्ठ.

दोन्ही पक्ष आपापल्या मतावर अडून बसले. नववर्षी प्रमाणें पुढें येऊं लागलीं. निरानिराळे ग्रंथ शोधले जाऊं लागले. तड कांहींच लागेना.

केवळ जयदेव मात्र या वादांत भाग न घेतां स्वस्थ बसला होता. शेवटीं चक्रधर पण्डित उठून म्हणाले,

“ पण्डित जयदेव ! आतांपर्यंत वाद चालला, पण आपण कोणताही पक्ष स्वीकारला नाही. सगळ्या सभेचें लक्ष तर आपणांकडेच लागलेलें आहे. आपण कां बोलत नाही ? ”

जयदेव उठून उभा राहिला. तेजस्वी जयदेव. तारुण्याच्या प्रांतांत नुकताच पाऊल टाकीत असलेला जयदेव. सगळे अनिमिष नेत्रांनीं त्याच्याकडे पाहूं लागले.

त्यानें पुनः एकदां सभेस नमस्कार केला. नंतर तो म्हणाला,

“ पण्डितश्रेष्ठ चक्रधर ! आपण ज्ञानानें मजपेक्षां वडील आहांत. म्हणून मी आपणांस गुरुस्थानीं मानतो. श्रेष्ठांची आज्ञा झाल्याशिवाय बोलूं नये असा संकेत असल्यानें मी आतांपर्यंत गप्प होतो. सगुणोपासनावाद्यांचें असें म्हणणें आहे, कीं विश्वाचा नियंता परमात्मा समोर असलेल्या मूर्तींत

सांठविलेला आहे. हें खरें ना ? ”

“ अर्थात्तच ! ” सगुणोपासनावादी पंडित म्हणाले.

“ मला प्रथम एका गोष्टीचा खुलासा करून घेऊ द्या, आपण शास्त्रप्रतीति श्रेष्ठ म्हणतां की आत्मप्रतीति ? ”

“ शास्त्रप्रतीति ! ”

“ भगवान् शंकराचार्यांनीं म्हटलें आहे, शंभर श्रुतिवचनें जरी अग्नि शीतरपर्शी अथवा अप्रकाशक आहे, असें म्हणूं लागलीं, तरी तीं अप्रमाण आहेत. हे आपणांस मान्य आहे काय ? ”

कोणी कांही बोललें नाही. जयदेव पुढें म्हणाला, “ मान्य आहे, असें मी धरून चालतो. हिमालय पर्वत या माझ्या मुठींत सांठविलेला आहे, असें जर मी म्हटलें, तर आपण तें खरें मानाल काय ? ”

“ सुळीच नाही. ”

“ तर मग पृथ्वी, आप इत्यादि पंचमहाभूतांहून अधिक मोठा असलेला आत्मा या मूर्तींत सांठविलेला आहे, हें आपणांस पटतें काय ? ”

निर्गुणोपासनावादी आनंदानें गदारोल करून उठले. ‘धन्य’ ‘धन्य’ शब्दानें सभा गर्जली. त्या सर्वांना शांतवीत जयदेव पुढें म्हणाला, “ आनंद मानाग्र्यें कांहीं कारण नाही. आता विरुद्ध वाज्जनें विचार करायचा. व्यवहाराकृतिं आपण अनेक कल्पना गृहीत धरून चालतो. मी असें विचारतो, की निर्गुणोपासनावाद्यांना सगुणोपासना मान्य नाही ना ? ”

“ सुळीच नाही ! ” पंडित महाप्राण गर्जले.

“ तर मग ते निर्गुणोपासनावादी दरवर्षी जगन्नाथक्षेत्रीं कां येतात ? या ठिकाणीं सगुणोपासनाच मान्य समजली जाते, हें माहीत असूनही ते आत्तां इथें या मंदिरांत कां जमले आहेत ? जगन्नाथाविषयीं आदरभाव प्रगट करण्यासाठींच नव्हे काय ? ”

“ पंडित जयदेव्र की जय ! ” हा एकच ध्वनि चहूंकडे घुमूं लागला. सगळ्या पंडितांनीं एकमतानें मान्य केलें, कीं एवढ्या थोड्या शब्दांत असा चोख निर्णय आतांपर्यंत कोणीहि दिला नव्हता. स्वतः महंत उठले, आणि त्यांनीं जगन्नाथास वाहिलेली एक पुष्पमाला आणून जयदेवाच्या गळ्यांत घातली. पुनः एकदां जयदेवाचा जयजयकार झाला. पंडित महाप्राणाचें तोंड मात्र

एवढेंसैं झालें.

तिकडे स्त्रियांत हा संवाद ऐकत बसलेल्या त्रयोदशवर्षीय पद्मेच्या नेत्रांतून सात्त्विक आनंदाचीं आंसर्वें वाहूं लागलीं.

★ ★ ★

आठ

भगवान् गोपालकृष्णांनीं आपली मुरली थांबविली.

तरी पण त्या मुरलीनादानें तल्लीन झालेलें विश्व देहभानावर आलें नाहीं.

पांढऱ्या रंगाच्या पुष्ट गाई आणि गोजिरवाणीं वांसरें एकमेकांच्या मानांवर माना टाकून उभीं होती, त्या माना कांही हालत्या नाहींत.

यमुनेचें काळें काळें पाणी तर जणुं काय पांगुळलेंच.

वायुही वहावयाचा थांबला होता, तो परत सुरू झाला नाहीं.

समाधि लागलेल्या वृक्षांनीं अगदीं हालचाल न करतां जी शांतमुद्रा स्वीकारली होती, तिचाही भंग झाला नाहीं.

यमुनेवर पाणी नेण्याकरितां आलेल्या गोपी देहभान हारपून कलश हातीं धरून अजून तशाच उभ्या होत्या.

त्या अत्यद्भुत मुरलीरवानें मोहित झालेली कमला आणि पद्मा, यांचीही तटस्थता मोडली नाहीं.

तों श्रीकृष्ण त्रिभुवन उजळवून टाकणारें हंसूंहसत कदंबवृक्षातळून निघाले.

कदंबवृक्षामार्गे जयदेव भान हरपून जाऊन वसला होता.

श्रीकृष्णांनीं त्याचा हात धरून त्याला उठविलें, आणि ते कमलेकडे येऊं लागले.

तिच्याजवळ येऊन ते तिला म्हणाले,

“आण ती कन्या इकडे.

“या दोघांचा विवाह होऊं दे.

“मला माझे येणें पावलें.”

श्रीकृष्णांनीं पद्मला आपल्या हातीं धरलें, आणि तिचा हात त्यांनीं जयदेवाच्या हातीं दिला.

कमलेच्या नेत्रांतून आनंदाचीं आंसवें वाहूं लागलीं.

ती श्रीकृष्णाचे चरण धरूं गेली, तों तिला असें आढळून आलें, कीं तिच्या हातीं तिची उशीच आली !

द्वादशीस पहाटे कमलेची झोंपमोड झाली ती ही अशी.

रात्री ती सगळी मंडळी विद्वत्सभेहून परत येतांना जयदेवाविषयींच गोष्टी बोलत होती. पद्मा कांहीं बोलत नव्हती, पण तिचे कान मात्र त्या गोष्टी ऐकण्यापलीकडे दुसरा उद्योग करीत नव्हते. कमला, रेणुका आणि देवशर्मा या तिघांचें एकमत झालें, कीं जयदेवासारखें व्यक्तिमत्व अति दुर्लभ आहे.

त्या विद्वत्सभेचा विचार करीत कमला झोंपली, तों वरील स्वप्न पडून ती जागी झाली.

बराच वेळ तिला नक्की काय झालें, त्याचा बोध होईना.

पण शेवटी आपल्या शेजारीं झोंपलेल्या रेणुका आणि पद्मा जेव्हां तिच्या दृष्टीस पडल्या, तेव्हां तिला आपण पाहिलेलें स्वप्न होतें, असें वाटलें.

तरी हें कसें स्वप्न ?

हा तर सरळ सरळ देवांनं केलेला संकेत होता !

परवांच महुंत असें म्हणाले, कीं “तुझ्या मनांतली आर्तता तुला संकेत करील.

मग काय देवाची इच्छा जयदेव आणि पद्मा यांचा विवाह व्हावा, अशी आहे ?

होय ! नक्कीच !

धडपडतच कमला उठली, आणि अत्यानंदानें रेणुकेजवळ जाऊन तिला हांक मारूं लागली.

“ बाई ! ”

तिची मोठ्यानें मारलेली ती हांक ऐकून रेणुका तर जागी झालीच पण तिच्या शेजारीं झोंपलेली पद्माही जागी झाली.

“ काय म ? ”

“ अहो ! उठा ! मला दृष्टांत झाला ! ”

“ काय ? ”

कमलेनें आपणांस पडलेलें सगळें स्वप्न सविस्तृतपणें रेणुकेला सांगितलें. तें ऐकून रेणुकेचें शरीर रोमांचित झालें. तिनें अतिकृतज्ञ अंतःकरणानें जगन्नाथाच्या मंदिराकडे वळून हात जोडले, आणि म्हणाली,

“ देव दयाळु आहे ! ”

त्या दोधींची कल्पना होती, कीं पद्मा झोंपली असेल.

पण ती जागी होऊन हें सर्व ऐकत होती !

आणि आज प्रथमच तिच्या शांत, स्वच्छ मानससरोवरांत अनुरक्तीचा एक अत्यंत लहान तरंग उठला. पटकन् ती आपण जाग्या आहोंत, हें न दाखवीत कुशीवर बळथी, तिनें आपलें तें चंद्राप्रमाणें सुंदर असलेलें मुख शालीनें आच्छादून घेतलें !

त्या दोधी तिला उठविण्याच्या भानगडींत न पडतां तशाच घाईघाईनें देवशर्मा झोंपले होते, त्या शय्यागृहांत गेल्या. देवशर्मांची झोपमांड होऊन बराच वेळ झाला होता.

त्या दोधींना पाहून ते उठून बसले, आणि म्हणाले,

“ कां ग ? ”

“ प्रकाश दिसला ! ” कमला म्हणाली.

“ कसला प्रकाश ? ”

“ ईश्वराचा संकेत ! ”

देवशर्मांना कांही उलगडा झाला नाही. ते गोंधळून कमलेच्या मुखाकडे पहात राहिले.

“ अहो ! पहातां काय असे ? स्वतः गोपालकृष्णानें पत्रेचा हात जयदेवांच्या हातीं दिला. ”

त्यानंतर कमलेनें पुनः एकदा सगळा प्रकार देवशर्मांना सांगितला. ते वृत्त ऐकतां ऐकतां देवशर्मा सद्गदित झाले. ते डोळे मिटून म्हणाले, “ सर्वेश्वर ! तुला सर्व कांही कळतें ! तूं इष्ट तेंच करतोस ! तुझ्या करणेला पारावार नाही ! ”

त्यांच्या त्या भावसमाधीचा भंग केला रेणुकेनें. ती म्हणाली, “ आतां काय ? ”

“ आतां काय ? देवानेंच दाखविलेल्या मार्गानें जायचें. ”

“ पण हें आपल्याकडून झालें, जयदेव ऐकतील काय ? ”

“ ऐकलेच पाहिजे त्यांना ! ”

“ ते नाहीं म्हणाले तर ? ”

“ नाहीं म्हणतील ? तुझ्या मुलीसारख्या सद्गुणी, शान्त, संयमी आणि

सुंदर मुलीला नाही म्हणतील ! मग तर त्यांना मनुष्याची पारखच नाही, असे म्हणावे लागेल ! ”

“ पण ही चर्चा कां सुरू आहे ? ” कमला म्हणाली, “ जयदेव कांहीं कुठे परंगांवी नाहीत ना ! ” सकाळीं आपण पद्मेशा घेऊन त्यांच्याकडे जावे, आणि त्यांना म्हणावे ही वस्तु सांभाळा ! ”

“ होय, असेच करायचें. ”

सकाळीं जेव्हां पद्मा स्नान उरकून देवघरांत देवाला नमस्कार करून कमलेशा नमस्कार करायला आली, तेव्हां कमला अत्यंत प्रेमभरानें तिला म्हणाली,

“ पद्मे, इकडे ये. ”

पद्मा जवळ येतांच तिला आपल्याजवळ ओढून कमलेनें तिचें चुंबन घेतलें. आज पहिल्यानेंच त्या चुम्बनानें पद्मेच्या कमलमुखावर अरुण रंग उठला.

कमला म्हणाली, “पोरी, आज तुला एक गोष्ट सांगणार आहे मी. ”

पद्मा लाजून म्हणाली, “ मी ऐकलें आहे. ”

“ केव्हां ऐकलेंस ? ”

“ पहाटे तूं बाईला सांगत होतीस तेव्हां. ”

“ लढाड कुठली ! ” लटक्या कोपानें तिच्या गालावर एक चापटी मारीत कमला म्हणाली, “ दुसऱ्यांचीं गुप्त भाषणें ऐकत असतात का अशा कुणी ? तें असूं दे. तुला तुझी जन्मकथा माहीत आहे ? ”

“ होय. ”

“ तर मग हें तुला आवडेल काय ? ”

पद्मेनें केवळ मान खालीं घातली. ती कांहीं बोलली नाही. कमला म्हणाली, “ जयदेवांना तूं काल पाहिलेंस. त्यांचा पराक्रमही पाहिलास. त्यांचें तेजस्वी अमोघ वक्तृत्वही ऐकलेंस. ते तुला आवडले का ? ”

याही पाळीला पद्मा कांहीं न बोलतां मौन उभी राहिली. कमलेनें तिला ओढून अगदीं हृदयाशीं धरलें, आणि तिच्या मुखावरून हात फिरवीत ती म्हणाली, “ माझी सोनली ती ! फार चांगली आहे. जयदेवही सुंदर आहेत. कसा अगदीं इन्द्राचीसारखा जोडा शोभेल ! पण ते फारसे संपत्तिमान

नाहीत, हें माहीत आहे काय तुला ! ”

“ आत्तांच तूं सांगत्येस, यावरून कळलें. ”

“ मग ? तुला त्या घरीं सुख होईल ना ? ”

“ आई, सुख हें संपत्तीवर अवलंबून असतें का ? ”

“ नाही ग बाई ! मुळींच नाही ! ”

कमलेनें परत एकदां पद्मेचें चुम्बन घेतलें.

थोड्या वेळानें जेव्हां ती मंडळी जयदेवांच्या पाठशालेकडे जायला निघाली, तेव्हां कमला पद्मेला म्हणाली, “पोरी, हें महावस्त्र नेस, आणि ती जरीचें काम केलेली कंचुकी घाल. तें एक नवें उत्तरीय काढून ठेवलें आहे, तें अंगावर घे. यानंतर इकडे ये. आज तुला मी माझ्या हातानें अलंकार घाटून सजवीन. ”

पण पद्मा कांहीं पुढें आली नाही. तें पाहून कमला म्हणाली,

“ ये कीं ग पोरी ! ”

पद्मा हळूच म्हणाली, “ त्यांच्या प्रपंचांत सुवर्णाचा अभाव आहे. असें तूं म्हणाली होतीस ना ? ”

“ होय. मग ? ”

“ मीं त्या घरीं नटून थटून प्रवेश करणें वरें दिसेल का ? ”

“ न दिसायला काय झालें ? ”

पद्मा कमलेजच्याजवळ आली, व तिच्या अंगवस्त्राशीं खेळत ती म्हणाली, “ आई, आज मी या घरून नेहमीं करितां जाणार आहे ना ? ”

हे शब्द ऐकतांच कमलेचें अंतःकरण भरून आलें. ती म्हणाली, “ होय ! ”

“ तर मग आज माझें ऐक. मी जशी आहे, तशीं अगदीं साध्या वेषांत त्यांना दिसूं दे. उगीच मूल्यवान् वस्त्रांच्या आवरणाखालीं मला झांकून त्यांच्या-पुढें उभी करूं नकोस ! ”

कमलेनें पद्मेला घट्ट मिठी मारली, आणि म्हणाली, “ पोरी एवढ्याशा वयांत एवढें हें सगळें कुठें शिकलीस बाई ? ”

पद्मेनें कांही उत्तर दिलें नाही. देवशर्म्यांनीं निघतांना विचारलें, “ हें काय ? पोर अशीच कां न्यायची तिच्या घरीं ? ”

रेणुका म्हणाली, “ तें सर्व कमलेकडे सोंपविलें आहे. ”

कमला रडकुंडीला येऊन म्हणाली, “ मी तरी काय करूं आतां ? बाई

तुमची ही पोर ऐकतच नाही! कांहींही अंगावर धालायचें अमान्य केलेन् तिनें.”

पन्नेकडे पाहून देवशर्मा म्हणाले, “ कां ग ? ”

पन्नेऐवजी कमलाच बोलली, “ ती म्हणाली, आजच्या दिवशीं तरी माझें ऐक ! मूल्यवान् वस्त्रें लेववून माझी झांकणूक करूं नकोस. ”

“ ठीक आहे ! तिची इच्छा ! ”

एका सुशोभित शकटांत बसून ती मंडळी निघाली.

जयदेव नित्यक्रमाप्रमाणें स्नानसंध्या उरकून पाकशालेंत जाऊन बलदेव नांवाच्या विद्यार्थ्यास स्वयंपाकासंबंधी सूचना देत होता. बलदेव हा अध्ययनांत जरी फारसा प्रवीण नव्हता, तरी सूपशास्त्रांतलें त्याचें नैपुण्य वाखाणण्यासारखें होतें.

व्याकरणाच्या सूत्रांची चीरफाड करून त्यांचा अर्थ करण्यापेक्षां घोसाळीं चिह्नून त्यांची भाजी करणें, हेंच त्याला अधिक सोपें आणि सहज वाटे.

जयदेव पाकशालेंतून पाठशालेकडे निघाला. अजून विद्यार्थी येण्यास अवधि होता, तरी न्यायसूत्रांतील एका सूत्राचा अर्थ जयदेवाला पहायचा होता.

तोंच त्याला समोरून येत असलेला देवशर्माचा शकट दिसला. त्या शकटांत बसलेल्या स्त्रिया पाहून जयदेवास कांहीं बोध होईना. तो विचार करूं लागला,

“ आज सकाळींच हे गृहस्थ सहकुटुंब इकडे कां येत आहेत ? ”

शकट कुटीजवळ येऊन थांबला. देवशर्मा खाली उतरले, आणि कमलेला म्हणाले, “ तूं आणि पोर, दोघी शकटांतच बसून रहा. रेणुकेला मजबरोबर येऊं दे. ”

नंतर ते जयदेवाकडे वळून म्हणाले, “मी आपणांस काय म्हणून संबोधूं ? ”

जयदेव प्रसन्नवदनानें म्हणाला, “ संबोधनाचा विचार नंतर पाहूं. अगोदर आपण माझ्या कुटींत चलावें. दरिद्री ब्राह्मणाची कुटी आहे, तिथें आपणांस उत्तम आसनें जरी मिळणार नाहीत, तरी कुशासनांना कांहीं कमी नाही. ”

देवशर्मा रेणुकेसह आंत प्रवेश करीत म्हणाले, “ ब्राह्मणांना कुशासनांचीच संवय असते. ”

त्या दोघांना बसायला दोन आसनें देत जयदेव म्हणाला, “ तर मग

आपणांस मी नमस्कार करतो. वृद्ध ब्राह्मणांस नमस्कार करावा, असे शास्त्रवचन आहे. ”

जयदेवाने देवशर्म्यास नमस्कार केला. प्रेमभावाने त्याला आलिंगन देत देवशर्मा म्हणाले, “ मी आपणांस काय आशीर्वाद देऊ ? ”

“ आपल्या इच्छेला येईल तो द्या. ”

“ पहा वरें ? ”

“ त्यांत पहाण्याजोगें कांहीं नाही. वृद्ध ब्राह्मणांच्या मुखांतून अमंगल बाहेर पडायचेच नाही. ”

“ तर मग ‘ सुपत्नीवान् भव ’ असा आशीर्वाद मी आपणांस देतो. ”

जयदेव हंसून म्हणाला,

“ या जन्मीं की पुढील जन्मीं ? ”

“ कां ? याच जन्मीं ! नक्कीच या जन्मीं ! ”

“ शक्य नाही तें. ”

“ कां शक्य नाही ? ”

“ मी ब्रह्मचर्यातूनच संन्यास व्यावयाचें ठरविलें आहे. ”

देवशर्मा अस्वस्थ होऊन म्हणाले, “ नाही नाही ! तें ईश्वरी संकेताच्या विरुद्ध होईल ! ”

“ माझ्या हृदयस्थ ईश्वराची मला तशीच आज्ञा आहे. ”

“ ऊं हूं ! तुमची निश्चितच कांहींतरी चूक होत्ये आहे ! आपण गृहस्थाश्रमी व्हावें, अशी जगन्नाथाची इच्छा आहे. ”

“ कशावरून ? ”

“ त्यानें स्वतः माझ्या पत्नीला तें दृश्य दाखविलें ! ”

नंतर देवशर्म्यांनी जयदेवास आपलें सर्व वृत्त सांगितलें. शेवटीं ते रेणुकेला म्हणाले, “ बाहेर जाऊन त्या दोघींना धेऊन ये. ”

रेणुका गेल्यावर ते म्हणाले, “ स्वतः महन्त माझ्या धाकट्या पत्नीला म्हणाले, कीं देव तुला मार्ग दाखवील. तिला आज पहांटेस हा दृष्टांत झाला. जगन्नाथाची इच्छा आपणांस अमान्य करतां येणार नाही ! ”

“ पण मी तसा निश्चय केला आहे. ”

“ तो अपणांस बदलावा लागेल. ”

तोंच पुढें रेणुका आणि तिच्यामार्गे पद्मेचा दंड धरून कमला, अशा झोंपडींत आल्या. लज्जेनें पद्मेनें मुख खालीं घातलें होतें, तरी तिची कमनीय आकृति मोठी विलोभनीय दिसत होती.

आंत आल्यावर पद्मा झोंपडीच्या भिंतीला टेकून मान खालीं घातून उभी राहिली. देवशर्मा तिला म्हणाले, “ लाजूं नकोस बाळ. ये, तुझ्या भावी पतीला नमस्कार कर. ”

मंद पावले टाकीत पद्मेनें जयदेवास नमस्कार केला, व मातापित्यांस नमस्कार करून पूर्वस्थानीं जाऊन उभी राहिली.

नमस्कार करतांना एकच क्षण त्या दोघांनी परस्परांच्या दृष्टीला दृष्टि भिडविली.

त्या एकच क्षणांत जयदेवानें पाहिलें, कीं कालिदासानें पार्वतीच्या सौंदर्याचें जें वर्णन केलें आहे, त्याचीच प्रतिकृति आपणासमोर उभी आहे ! तसेंच नाक, तसेंच नेत्र, तशीच जिवणी, तसाच केशभार, तशीच शरीराकृति तसेंच मुद्रेवरील पावित्र्य ! अणुमात्र कमी नाही !

सौंदर्योपासक जयदेव स्तिमित झाला. असें मुग्ध सौंदर्य त्यानें कधींच पाहिलें नव्हतें. असें कांतिमान् शरीर तो प्रथमच पहात होता.

पण एकच क्षण त्यानें त्या सौंदर्याच्या प्रतिमेकडे पाहिलें. दुसरे क्षणीं त्याला त्याचा कृतसंकल्प आठवला. तो मनार्शी म्हणाला, “ हें रूप फार सुंदर आहे. पण माझा संकल्प ? तोही मला पाळलाच पाहिजे ! ”

देवशर्मा जयदेवास म्हणाले, “ तर पण्डित जयदेव ही आपली देवदत्ता पत्नी ! ”

“ मी माझा विचार आपणांस मघांच सांगितला. ”

“ काय ? ” कमला म्हणाली.

“ याच आश्रमांतून संन्यास ध्यायचा ! ” देवशर्म्यांनीं उत्तर दिलें.

“ संन्यास ध्यायचा ? ” आश्रय पावून कमलेनें विचारलें.

“ होय मातुःश्री ! ” जयदेव म्हणाला, “ माझा तसा विचार आहे. ”

“ पण मला झालेला दृष्टांत ? ” कमलेनें विचारलें.

“ रात्रंदिवस तेंच चिंतन करीत असल्यामुळे आपणांस तशीं स्वप्नें पडणें कांहीं सर्वथा अशक्य नाही. ”

क्षणभर कमलेला काय बोलावें तें उमगेना. पण दुसऱ्याच क्षणीं ती

उसळून म्हणाली, “मग काय, मला दिसलेलें दृश्य केवळ स्वप्न होतें? केवळ भ्रम? तुमचा हात धरून भगवान् श्रीकृष्ण मजजवळ आले, त्यांनीं तुमच्या हातीं पद्मेचा हात दिला, त्यानंतर ते म्हणाले कीं, माझें मला पावलें, हा सगळा भ्रम?”

“महन्तांनीं मला दिलेला आशीर्वादही भ्रम? यांना मिळालेला ईश्वरप्रसाद हाहि भ्रम?”

“पण्डितमहाशय, आपण इथें बसलां आहांत, हा जर भ्रम असेल, तर मग तोही भ्रम! आपण या स्थानीं उपस्थित आहांत, हें जेवढें खरें आहे, तेवढाच माझा दृष्टांतहि खरा आहे. आपल्याला माझ्या कन्येचा स्वीकार केलाच पाहिजे!”

हें सर्व जिच्यासंबंधीं चाललें होतें, तिची अवस्था मोठी अनुकंपनीय झाली होती. तिचें तें कमलाप्रमाणें सुंदर असणारें मुख कोमेजून म्लान झालें होतें. तिला धरणी दुभंग होईल तर बरें, असें वाटत होतें. अत्यंत धैर्यशालिनी असल्यानेंच ती कशीबशी सांवरून उभी राहिली होती.

जयदेवानें पुनः एक क्षणभर तिच्याकडे पाहिलें. तिच्या मुखावर पसरलेली म्लानता जणूं त्याचें अंतःकरण चिरीत आंत जाऊन पोचली. क्षणभर त्याचा निश्चय डळमळला. पण पुनः एकदां जोर करून तो म्हणाला, “हें मी अमान्य केलें तर?”

एका क्षणाचाही विलंब न लावतां कमला म्हणाली, “तर? आम्हीं सगळीं या तुमच्या देवदत्ता वधूला इथें सोडून चाललों. आमचा तुमच्या भद्रपणावर विश्वास आहे. तुम्ही काय उमजेल तें करा! देवानें दर्शविलेल्या मार्गानेंच आम्हीं जात आहोंत, आमची त्या मार्गावर श्रद्धा आहे! चला बाई!”

रेणुकेचा हात धरून कमला उठली, आणि देवशर्म्यांना म्हणाली,

“आपण चलायचें. इथें थांबायचें नाही! ज्याची वस्तु त्याच्याकडे सोंप-विली, आतां आपला कांहीं संबंध नाही इथें!”

देवशर्मा गोंधळांत पडून म्हणाले, “पण पोरीला इथें वाऱ्यावर सोडून?”

“वाऱ्यावर? देवानें दाखविलेल्या वराच्या स्वाधीन मुलगी करणें, म्हणजे वाऱ्यावर सोडणें? चला!” असहाय्य देवशर्मा उठले. त्या दोघां-

नाही कमलेने झोंपडीच्या बाहेर काढले, आणि म्हणाली “ शकटांत बसा ! मींयत्ये ! ”

धंवतच ती आंत आली. पद्मा अजून त्याच अवस्थेत उभी होती. तिचें मुख उचलून कमलेने तिचें एक चुंबन घेतलें, आणि जयदेवाच्या लक्षांत येण्यापूर्वी तिला त्याच्याजवळ ओढून कमलेने तिचा हात त्याच्या हाती दिला. हें कृत्य संपल्यावर ती जशी आली, तशीच दिसेनाशी झाली.

क्षणभर जयदेव आश्चर्याने दिङ्मूढ झाला. पण त्याला त्याच्या हाती असलेला तो अति मृदु हात कांहीं सोडवेना. पद्मा एखाद्या पुतळ्याप्रमाणें तशीच उभी होती.

कांहीं क्षणांनंतर जयदेवाच्या मनांत काय आलें कोण जाणे, त्याने पद्मेच्या हनुवटीस हात घातला, आणि तें नितांत सुंदर मुख वर उचललें.

हाय रे दैवा ! पद्मेच्या अत्यंत सुंदर नेत्रकमलांतून अश्रूंचा प्रवाह सुरू होता !

जयदेवाला असा मोह झाला, कीं या अर्धस्फुट कमलपुष्पाचें एक चुंबन घ्यावें. पण त्याने तो मोह आवरून म्हटलें, “ आतां काय करशील तूं ? ”

“ आपण सांगाल तें. ” उत्तर आलें. अहा ! स्वर किती मधुर होता !

“ माझा तुझा काय संबंध ? ”

“ मी आपली देवदत्ता वधू आहे. आईला झालेल्या दृष्टांतावर माझा विश्वास आहे. ”

“ पण मीं तुझा स्वीकार न केला तर ? ” जयदेवानें मन कठोर करून विचारलें.

“ तर मी इथें झोंपडीच्या दाराशीं मृत्यु येईपर्यंत निराहार बसून राहीन. मृत्यु आल्यावर आपण मला जाळून टाका. ”

जयदेवाच्या नेत्रांतून दोन आंसवें गळून खालीं पडलीं. तो म्हणाला, “ चल तुझ्या वडिलांकडे. मीं तुझा स्वीकार केला आहे. या स्वीकारास विधीची समति घेऊं या. ”

नऊ

मार्गशीर्षांत जेव्हां विष्णुपुरीला जयदेव आणि पद्मा या दोघांचा विवाह उरकल्यावर तीं दोघे परत पुरीला आलीं, तेव्हां पाकपटु बलदेव आपल्या गुरुपत्नीस हात जोडून म्हणाला,

“ भवसागररूपी सरोवरांत सांपडलेल्या—कुणाप्रमाणें ? कुणाप्रमाणें तें आठवत नाहीं. त्याच्याप्रमाणें मी चिंतित, श्रांत, भ्रमित, क्लान्त आणि शांत झालों आहे. ”

त्याचें पांडित्य ऐकून हंसूं लागलेली पद्मा म्हणाली, “ कां ? ”

“ मी आपणांस काय म्हणून संवोधन म्हणावें ? ”

“ माझे नांव पद्मा असें आहे. ”

“ मी आपणांस पद्मा म्हणणार नाहीं. ”

“ कां ? ”

“ कारण आपण माझ्या गुरुपत्नी आहांत. ”

“ बरें मग ? ”

“ तोच तर अत्यंत मोठा प्रश्न आहे. आपणांस मातुश्री म्हणावें, तर आपण मजपेक्षां वयानें लघु आहांत. आपल्या वयाची माझी धाकटी बहीण आहे. बरें, मातुश्री न म्हणावें, तर शास्त्रमर्यादेचा शिरच्छेद होतो ! ”

“ तुम्ही तुमच्या बहिणीस काय म्हणतां ? ”

“ कधीं इन्दी म्हणतो, कारण तिचें नांव इन्दिरा आहे. कधीं दुष्टा म्हणतो, कारण ती माझ्या अध्ययनांत मर्यादाभंग करत्ये. कधीं—”

“ असूं द्या. तर त्यांपैकी कोणत्याही नांवानें तुम्ही मला हांक मारा. ”

“ हरे राम ! तें तर मजकडून फारच विस्तीर्ण पातक होईल. मी आपणांस देवी म्हणत जाईन. ”

“ ठीक आहे. ”

“ तें राहो. तर माझ्या भाषेविषयीं आपला काय अभिप्राय आहे ? ”

“ ती फार उच्च कोटीची आहे. ” हंसूं दावीत पद्मा म्हणाली.

“ तर मग चांगलें आहे. कारण माझ्या गुरुदेवांचेहि अभिमत तसेच आहे. आतां दुसरा प्रश्न. मी आतां काय करीत जाऊं ? ”

“ आतांपर्यंत काय करीत होतां ? ”

“ बह्वक्कर्म आटोपल्यावर व्याकरण शिकत होतो. ”

“ व्याकरण कुठपर्यंत झालें आहे ? ”

गुरुदेवांनीं तीन वर्षांत मला शिक्षा देण्याचा विकट प्रयत्न केला, पण अजून ते यशस्वी झाले नाहीत. तरी पण मला राम शब्द चालवितां येतो. ”

“ तर मग पुष्कळच येतें. तुम्ही मला स्वयंपाकास पाणी आणून, सर्पण पुरवून सहाय्य करीत जा. मी तुम्हांला व्याकरण शिकवीन. ”

अत्यंत आश्चर्यचकित होऊन बलदेव म्हणाला, “ तुम्हांला व्याकरण येतें ? ”

“ हो, येतें. ”

“ फलं फले फलानिसुद्धां ? ”

“ होय. माझ्या माहेरीं एक पण्डित मला शिकविण्याकरितां येत असत. त्यांच्याजवळ मी पाणिनीची अष्टाध्यायी शिकल्यें. ”

बलदेवानें आश्चर्यानें पसरलेलें आपलें मुख त्यावर तळहाताचें आच्छादन बसवून झांकून टाकलें. मग तो उठून धांवत धांवत जयदेवाकडे जाऊन म्हणाला, गुरुदेव प्रचंड आश्चर्य ! लघु आश्चर्यसुद्धां नव्हे ! अगदींच प्रचंड आश्चर्य ! ”

“ काय झालें रे ? ”

“ अहो ! देवी अष्टाध्यायी शिकल्या आहेत ! ”

“ खरेंच ? ”

“ खरेंच म्हणजे काय ? अगदींच सत्य भाषण ! त्यांनींच या गुपिताचा महास्फोट केला ! तोसुद्धां मजजवळ ! ”

“ असूं दे. ”

पाठशाळेंतील अध्यापन आटोपून जेव्हां जयदेव भोजनाकरितां आपल्या पाकशालेंत आला, तेव्हां त्यानें पाहिलें, कीं आज प्रतिदिवसाप्रमाणें पुरुषी अव्यवस्था नाहीं. सगळें जिथल्या तिथें आहे. पाकशाला गोमयानें स्वच्छ सारवून काढलेली असून दारापुढें रेखीव रेधांची रंगवह्निका चित्रित केलेली आहे. आपणांस बसायला पाट मांडलेला असून एका बाजूस स्वच्छ घासलेलें

जलपात्र भरून ठेवले आहे. स्वयंपाकाचा सुवासही रोजच्यापेक्षा अगदी वेगळा आहे.

आणि या सर्व वस्तूंची शोभा वृद्धिगत करित एक आदिमाया गिरिजेची प्रतिकृति पाकशालेत वावरत आहे !

जयदेव अत्यंत प्रसन्न झाला. तो दाराशीच उभा राहून म्हणाला, “ आंत यायची अनुज्ञा आहे काय ? ”

पद्मा कामांत मग्न असल्याने तिचें उत्तरीय अस्ताव्यस्त झालें होतें. पटकन् तें सांवरित ती गोडसें हंसू हंसून म्हणाली, “ गृहपति गृहाच्या कोणत्याही भागांत केव्हांही प्रवेश करूं शकतात. ”

“ गृहस्वामिनीच्या अनुज्ञेवांचून ? ”

“ होय. ”

“ तर मग बरें आहे. ”

जयदेवानें आंत प्रवेश केला. तो कमरेवर हात देऊन स्वयंपाकाची एकंदर व्यवस्था बघू लागला. पद्मा त्याला म्हणाली, “ तो जलकलश भरून ठेवला आहे. बाहेर जाऊन पादप्रक्षालन करावें आणि येऊन त्या आसनावर बसावें. ”

“ जशी भगवतीची आज्ञा ! ”

जयदेव भोजनास बसला. त्यानें पाहिलें, कीं सर्व भोज्य पदार्थ मोठ्या कुशलतेनें बनविले आहेत. प्रत्येक पदार्थाचा रसिकपणें आस्वाद घेत तो पद्मेच्या मुखाकडे पहात म्हणाला, “ तुला हा एवढा चांगला स्वयंपाक कसा करतां येतो ? ”

“ माझ्या आईनें मला शिकविलें. ”

“ वा ! उत्तम. तुला अष्टाध्यायी कुणी शिकविली ? ”

“ आमच्या घरीं मला पढविण्याकरितां एक पंडित येत, त्यांनीं. ”

“ आणखी काय काय शिकविले त्यांनीं ? ”

“ रघुवंश शिकविला. ”

“ बरें. एक विचारूं का तुला ? ”

“ विचारावें. ”

पद्मेच्या कोमल कान्तीकडे निरखून पहात जयदेव म्हणाला, “ माझ्या इथें दासदासी नाहीत. भोजनाचीही व्यवस्था मोठीशी चांगली नाही. धुणें स्वतः धुवावें लागेल, गृहसंमार्जन करावें लागेल, पाणी आणावें लागेल,

धान्य दळावें लागेल. तुझ्या घरीं हें सर्व करण्यासाठीं हाताशीं दासदासी होत्या. आतां सहाय्यास कोणीही नाही. तुझ्याच्यानें हें सगळे कसें होईल ? ”

पद्मा त्याला भात वाढीत म्हणाली, “ मुली हें सर्व करूं शकतात. त्यांना परिस्थितीशीं समरस फार लवकर होतां येतें. आपण चिंता करूं नये. आपण जें काय आणून द्याल, त्यांत मी सर्व नीटकेपणें करीन. ”

“ ठीक आहे. तुला कष्ट होऊं नयेत, याकरितां मला जें काय करतां येईल, तें मी करीन. ”

थोडा वेळ जयदेव कांहीं बोलला नाही. मग तो एकदम वर पाहून म्हणाला,

“ तुला गातां येतें काय ?

“ थोडथोडे येतें. ”

“ मीं शिकविलें, तर शिकशील काय ? ”

“ आपण जें जें शिकवाल, तें तें मी शिकेन. ”

“ सायंकाळीं तुला येत असलेलें गायन मला ऐकवशील काय ? ”

“ ऐकवीन. ”

रात्रीं भोजनें उरकलीं. मार्गशीर्ष पौर्णिमेचें अत्यंत स्वच्छ चांदणें चट्टांके पसरलें होतें. त्याच्या मंद तेजानें दशदिशांत पसरलेली मृष्टि अधिकच सुंदर दिसूं लागली होती. थंडीही चांगलीच चमकूं लागली असल्यानें बलदेव पद्मेस म्हणाला, “ देवी ! एक प्रार्थना आहे. ”

“ काय ? ”

“ कांहीं काष्ठें घेऊन त्यांच्या सहाय्यानें बाहेर अग्निकांड करूं काय ? शिताच्या बाधेनें दंत कटकटायमान होऊं लागले आहेत. ”

“ हो हो ! अवश्य. ”

बलदेवानें अंगणांत अग्नि प्रज्वलित केला. जयदेवाची शतपावली उरकल्यावर तोही त्या विस्तवाजवळ येऊन शेकत बसला. त्यानें बलदेवास विचारलें, “ बलदेवा, ती काय करीत आहे ? ”

“ पाकशालेंत दिवसभर मांडलेल्या पसाऱ्याचा अपहार करीत असतील. ”

“ तिला बोलवतोस का जरा ? ”

बलदेव गेला, आणि पद्मेला म्हणाला, “ देवी, गुरुदेव आपली स्मृति रचीत आहेत ! ”

“ आल्ये म्हणून साग. ”

थोड्या वेळाने पद्मा घरांतून एक ऊर्णवस्त्र घेऊन आली, आणि तें जयदेवाच्या हातीं देत म्हणाली, “ हें वस्त्र पांघरायें. शीत अधिक आहे. ”

जयदेव तिच्याकडे कौतुकाने पहात म्हणाला, “ दुसऱ्याची चिंता करायची आणि स्वतःविषयी उदासीन असायचें हें स्त्रियांना कोण शिकवितें, देव जाणे ! ”

“ यांत शिकवायजोगें कांहीं नाहीं, शीत अधिक आहे, हें तर कोणालाही कळतें. ”

“ पुष्कळांना कळत नाहीं. हें सगळें इतक्या लहान वयांत तूं कुटून मिळविलेंस ? ”

“ आपल्या जवळून. ज्या क्षणीं मी या घरीं आलों, त्या क्षणीं मला हें सगळें कळायला लागलें. ”

“ हें कांहीं खरें नव्हे ! हा आमचा बलदेव पण्डित इथें आज तीन वर्षे रहात आहे. पण व्याकरण शास्त्रांत अजून कांहीं त्याचा प्रवेश होत नाहीं ! ”

“ पण गुरुदेव ! ” जाळांत काटक्या टाकीत असलेला बलदेव म्हणाला, “ आपली भाषा ऐकून ऐकून मी भाषाशास्त्रांत तरी प्रवीण झालों कीं नाहीं ? ”

“ होय रे बाबा होय ! तेवढ्याच करितां तुला एकादी उपाधि दिली पाहिजे. एकदां तुझ्या जिद्धेचें खड्ग चालूं लागलें, कीं शब्दांच्या प्रेतांचा अगदी खच पडतो ! ”

जयदेव हंसूं लागला, पद्माही हंसूं लागली. तें हंसूं ऐकून बलदेवास वाटलें, कीं आपल्या भाषाप्रावीण्यावर ही दोघेही संतुष्ट आहेत. प्रमुदित होऊन त्यानें त्या शेकोटींत मूठभर काटक्या अधिक टाकल्या.

जयदेव पद्माला म्हणाला, “ उभी कां ? बस ना अशी ! ”

पद्मा खालीं बसली. जयदेव म्हणाला, “ तूं दुपारीं मला गाणें म्हणून दाखवायचें मान्य केलें होतेंस. म्हण आतां. ”

“ म्हणजे ? देवींना गाणेंही गातां येतें का ? ” बलदेव म्हणाला.

“ येतें तर ! ”

“ अहो हो हो ! प्रगट आश्चर्य ! विकट आश्चर्य ! ” बलदेवानें मुख पसरून हांतांनं झांकीत आपलें मत सांगितलें.

“ बलदेवा, कोणी गात असलें, कीं आपलें पांडित्य जरा आवरून धरून

मौन होऊन बसावें, असा शिष्टसंकेत आहे. ”

“ ठीक आहे. तसेंच करतो. ”

“हं, करायचा प्रारंभ. ”

जयदेव आणि बलदेव दोघेही पझेकडे श्रवण केंद्रित करून बसले. पझेने त्या नीरव रजनीचा भंग करीत भजन म्हणायला प्रारंभ केला.

भज भज गोपालम् । गोपीगोकुलपालम् ॥

कण्ठ-विलम्बित-नवचन मालं

तनुरुचिरूपतमालम् ॥

भज भज गोपालम्॥

पद्मेचा स्वर अत्यंत मधुर होता. गायनाची देणगी तिला अगदी निसर्ग-दत्त होती. तिच्या गळ्यांतून निघणाऱ्या आलापानी भोंवतालचें वातावरण धुंद करून टाकलें. सगळें आसमन्त त्या स्वरलहरीनी गुंजून गेलें. तिच्या मुखांतून जो शब्द बाहेर पडायचा, तो नादाच्या वाहनावर आरुढ होऊन सगळा प्रान्त पादाक्रांत करीत परत येऊन तिच्या भोंवतीं घोंटाळत रहायचा.

जयदेव तो स्वरचमत्कार ऐकून स्तिमित झाला. त्यानें गुरुगृहीं इतर शास्त्रांबरोबर संगीत शास्त्राचेंही अध्ययन केलें होतें. तिथें त्यानें अन्यान्य, धुरंधर संगीतज्ञांचे गायन ऐकलें होतें.

पण एक त्रयोदशवर्षीय मुग्धा भोंवतालचें वातावरण एवढ्या सहजपणें गाऊन असें नादब्रह्ममय करून टाकील, ही कल्पना त्यानें कधींच केली नव्हती.

पद्मा गातच होती.

ती त्या गीताच्या अर्थाशीं समरस होऊन गेली. त्यामुळें आपल्या समोर आपला नवपरिणीत पति बसला आहे, याचेंही मान न राहतां आळआळवून ती गात होती,

भज भज गोपालम् । गोपीगोकुलपालम् ॥

भजभज गोपालम् ॥

गोकुलजनमनरंजनलीलम् । चन्दनचर्चितमालम् ॥

भज भज गोपालम् ॥

गातां गातां तिच्या नेत्रांतून अश्रुप्रवाह सुरू झाला. तिचा स्वर दशदिशाना

भेदून टाकीत एकच एक ध्वनि वारंवार प्रतिध्वनित करूं लागला.

भज भज गोपालम् । गोपीगोकुलपालम् ॥

जयदेवाची समाधि लागली. बलदेव मूढ होऊन मुख विस्तारून अत्याश्चर्याने पद्मेकडे पहात राहिला. गीत संपलें, पद्मा थांबली. ती आजच्या-सारखें कधींच गायली नव्हती, हें तिचें तिलाही जाणवलें. आजच तिच्या कण्ठांत एवढें माधुर्य, एवढी चमत्कृति कशी निर्माण झाली, याचें तिला अत्यंत आश्चर्य वाटलें.

थोड्या वेळानें जयदेव भानावर आला, आणि म्हणाला, “ धन्य धन्य ! पद्मे, तूं धन्य आहेस ! जगन्नाथ मजकडून निश्चितच आपली सेवा करून घेणार ! म्हणूनच त्याने तुला माझ्या हातीं सोंपविलें. ”

“ आज अनेक दिवस माझ्या मनांत काव्यपंक्ति धोळताहेत.

“ त्या कुठून निर्माण होतात, कोण जाणें !

“ मी त्यांची रचना करायचा प्रयत्न कधींच केला नाही.

“ तरी त्या जणू काय अज्ञातांतून प्रगट होऊन माझ्या मनांत कोलाहल माजवितात.

“ जणू काय त्यांना बाहेर येण्याची फार उत्कंठा लागली आहे.

“ मी अनेक दिवस त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करतो आहे.

“ जणू काय जन्मापूर्वीच त्यांना नष्ट करायची धडपड चालली आहे माझी.

“ पण आतां मी त्यांना बाहेर येऊं देईन !

“ कारण देवानें माझे हातीं एक अत्यंत अद्भुत अशी वस्तु सोंपविली.

“ आतां मी त्याच्या संकेताची पाळणूक करीन.

“ पद्मे, मी काव्यें बोलत जाईन, तूं तीं गात जा. गात जाशील ना ? ”

“ होय ! ” पद्मेने उत्तर दिलें.

जयदेव डोळे मिटून बसला. थोड्या वेळानें तो गाऊं लागला,

चन्दनचर्चित नील कलेवर पीतवसन वनमाली ।

केलिचलन्मणिकुण्डलमण्डित गण्डयुगः स्मितशाली ॥

कल्याण रागाच्या स्वरांत त्याच्या मुखांतून ही अष्टपदी बाहेर पडली. लगेच पद्मा त्याचें अनुकरण करूं लागली.

पंक्तीमागून पंक्ती जणूं जयदेवाच्या मुखावाटे बाहेर धांवत येत होत्या. पद्मा एकचित्त होऊन आलेली पंक्ति झेलीत होती, आणि नवनवीन स्वरलहरींची माला त्या पंक्तीभोंवतीं गुंफित होती. किती तरी वेळ तें नवपरिणीत युगुल आपल्या शब्दमाधुर्याने आणि नादमाधुर्याने त्या परिसरास नादमय करून टाकीत होतें.

बलदेव आश्चर्याच्या उदधीत बुडी मारून तें संगीत ऐकत बसला होता.

जयदेव थांबला. पद्माही थांबली.

अत्यंत प्रमुदित-चित्त होऊन जयदेव म्हणाला, “ पद्मे, आज मला किती आनंद होतोय म्हणून सांगू ? ”

“ मलाही ! ” पद्मा म्हणाली.

“ तू आजच्यासारखें कधीं गायली होतीस ? ”

“ कधींही नाही. ”

“ ही काव्यमाला पुरी करायची. हिचें नांव काय ठेवायचें माहीत आहे ? ”

“ काय ? ”

“ गोविंदाचीं गीतें. त्याचा प्रसाद. त्याची प्रेरणा. म्हणून याचें नांव गीतगोविंद. ”

दुसरे दिवशीं सकाळीं बलदेवानें रात्रीच्या अद्भुत संगीताचें वृत्त सगळ्या विद्यार्थ्यांस सांगितलें. त्यांच्या द्वारे ती वार्ता त्यांच्या पालकांपर्यंत जाऊन पोचली.

जयदेवाच्या कुटीसमोर एक अनेक वर्षांचा जुना अशोकवृक्ष होता. रोज सकाळीं प्रातःकर्म उरकून जयदेव आणि पद्मा, दोघेजण त्या अशोकवृक्षाच्या खाली बसत, आणि नवनवीन गीतांची रचना करून तीं गीतें गात असत. गांवांतली अनेक गानलुब्ध मंडळी या दोघांची ती गानसमाधि भंग पावूं नये, म्हणून दूरच उभी राहून त्या अद्भुत संगीतरसाचें सेवन करीत असत.

जयदेवाच्या आणि पद्मेच्या या संगीताची वार्ता सबंध पुरींत पसरली.

एके दिवशीं जयदेव जगन्नाथांचे दर्शनास गेला असतां महन्त त्यास म्हणाले,

“ पण्डित जयदेव ! ”

“ काय आज्ञा आहे ? ”

“ बोलूं कीं न बोलूं, असा संकोच मनांत उद्भवतो आहे. ”

“ मजजवळ महाराजांनीं संकोच मानण्याचें कांहींच कारण नाही. ”

“ आपण आणि आपली पत्नी या दोघांच्या संगीताची स्तुति कानांवर आज अनेक दिवसांपासून येत आहे. तें संगीत जगन्नाथास केव्हां ऐकवांल ? ”

“ जेव्हां आज्ञा होईल तेव्हां ! ”

“ येत्या एकादशीला ? ”

“ जशी प्रभूंची इच्छा. ”

त्या एकादशीला रात्री मंदिराचा एवढा विस्तीर्ण सभामंडप, पण सगळा माणसांनीं गच्च भरून गेला होता. विष्णुपुरीला संदेश जाऊन तिथून देवशर्मा, रेणुका आणि कमला आलीं होती. गांवांतले झाडून सगळे स्त्रीपुरुष तें अत्युद्भुत संगीत ऐकण्याच्या लालसेनें एकत्र झाले होते.

देवाची आरती आटोपली. महन्त येऊन आसनस्थ झाले. मृदुंग, वीणा, इत्यादि वाद्ये नीट स्वरांत लाविलीं जाऊं लागलीं. थोड्याच वेळांत जयदेव आला आणि महंतांस प्रणाम करून त्या वाद्यसमुदायांत जाऊन बसला.

महन्त म्हणाले, “ पण्डित, देवदत्ता कुठे आहे ? ”

“ तिच्या मातुश्रीबरोबर येत आहे. ”

थोड्याच वेळांत कमलेचा हात धरून सौंदर्यवती मृगनयना पद्मा सभामंडपांत आली. कमला आणि रेणुका आपल्या आसनांवर बसल्या, आणि पद्मा पुढें झाली. लोकांनीं तिला करून दिलेल्या वाटेनें ती महन्तांजवळ आली, तिनें त्यांना प्रणाम केला.

“ सौभाग्यवती भव ! कुशल आहेस ना ? ”

“ प्रभूंच्या आशीर्वादाने क्षेम आहे. ”

पद्मा जयदेवाच्या मार्गे जाऊन बसली.

जयदेवाने वीणेच्या स्वरांत आपला स्वर मिसळून दिला. पद्मेनें त्याचें अनुकरण केलें. वीणानादांत त्या दोघांचा स्वर असा एकरूप होऊन गेला, कीं ते तीन नाद अगदीं लक्ष देऊन ऐकणारासही वेगळे जाणवेनात ! लोकांना तर असेंच वाटलें, कीं वीणेचाच नाद शतगुणित होऊन उठला आहे. सगळे आश्चर्यमुग्ध होऊन पुढील चमत्काराची वाट पहात बसले.

जयदेवाने गीतास प्रारंभ केला.

वन्देऽरविंद नयनाम्बुदाभ । कमनीय मूर्तिधर पद्मनाभ ॥

कोदण्डकलाकौतुक निधान । पाखण्डविखण्डन गरुडयान ॥१॥

मायाविलास नाना स्वरूप । कुन्दाभदशन जगदेकभूष ॥२॥

राजाधिराज वीराधिवीर । रणकर्मकुशल वरुणगभीर ॥३॥

मृदुंगांतून नेमके हेच बोल उमटत होते. झांजेच्या मुंजुळ नादानें एकंदर रंगांत अधिकच भर पडत होती. पद्मेचा स्वर जयदेवाच्या स्वराचें कधीं कधीं अनुकरण करी, तर कधीं कधीं जयदेवाच्या षड्जावर स्थिर झालेल्या स्वराभोंवतीं स्वरमालांचें कारंजें उभवून देत असे. कधीं तो सागरास जाऊन मिळणाऱ्या गंगेप्रमाणें मुकाट्यानें जयदेवाच्या चालीनें धावे, तर योग्य वेळ येतांच त्रियुद्धेगानें कधीं आकाशांत तर कधीं पाताळांत, अशा गतीनें ऐकणारांच्या श्रवणशक्तीची ओढाताण करी.

लहान मोठीं सर्व माणसें त्या गीतगंगेवरोवर वहात चाललीं. कुणालाच वेळाचें भान राहिलें नाहीं. दोन प्रहरपर्यंत जयदेव आणि पद्मा हीं दोघेंच अपाल्या अद्भुत भक्तिरसांत रंगून जाऊन त्या सर्व समूहाच्या श्रवणशक्तीवर राज्य करीत होती.

जयदेव थांबला. पद्माही थांबली.

अन्तःकरण सद्गदित झालेले म्हणत म्हणाले, “ धन्य जयदेव ! धन्य पद्मा ! धन्य गीतगोविंद ! ”

म्हणतांचें अनुकरण करीत सभा गर्जली,

“ धन्य जयदेव ! धन्य पद्मा ! धन्य गीतगोविंद ! ”

★ ★ ★

दहा

चार वर्षांचा काल मोठा सुखांत निघून गेला.

पद्मा आतां सतराव्या वर्षीत पदार्पण करीत होती. तिची मूलची सुंदर कान्ति आतां अधिकच सुंदर दिसू लागली. यौवनाच्या अंगणांत पाऊल घातल्यानें तारुण्याची नव्हाळी तिच्या शरिरांत न सामावतां प्रत्येक अंगप्रत्यंगाच्या वाटेें आपला सौरभ बाहेर प्रकटवीत होती.

अतिपरिचयानें निर्माण होणाऱ्या अवज्ञेचें एवढेंसेही अस्तित्व त्या युवा पति-पत्नीच्या संबंधांत कुठें आढळून येत नव्हतें. उलट परस्परांच्या नवनवीन प्रकट होणाऱ्या गुणांमुळें तें युगुल परस्परांविषयीं अधिकाधिक अनुरक्त होत होतें.

पद्मेचा विवाह झाल्यावर सहा मासांनींच कमलेला पुत्ररत्न झालें. कमलेनें पद्मेशा मुद्दाम विष्णुपुरीला बोलावून घेऊन चार मासपर्यंत परत जगन्नाथपुरीला जाऊं दिलें नाहीं.

हा चार मासांचा काल जयदेवास चार सहस्र युगांप्रमाणें भासला. त्या दिवसांत त्याला हा सर्व संसार अगदीं निःसार भासू लागला, हें विश्व भ्रम आहे, हें तत्त्व पटू लागलें, पत्नीला चार चार मासपर्यंत माहेरीं ठेवून घेणारी माहेरची मंडळी अगदीं हृदयहीन असतात, असा अनुभवसिद्ध ग्रह निर्माण झाला, आणखीहि बरेचसें वाटू लागलें.

तिकडे पद्मेची अवस्थाही कांहीं मोठीशी चांगली नव्हती.

पुण्यवाटिकेंत आपल्या मैत्रिणींबरोबर बसली असतां उगीचच वाऱ्यावर चिड्डून ती म्हणाली, “हा वायु अगदीं वाईट आहे !”

त्या मैत्रिणींतली एक उषा मोठी चतुर होती. तिनें विचारलें, “कां गे ?”

“कांहीं नाहीं. उगीच.”

उषा मैत्रिणींकडे पहात डोळे मिचकावून म्हणाली, “समजलें काय ग ? हा वायु वाईट असायचें कारण अगदीं उघड आहे. तो दक्षिणेहून वहात कां येत नाहीं ?”

“दक्षिणेस काय आहे ?” एका मैत्रिणीनें विचारलें.

“दक्षिणेस ? अगे, दक्षिणेस जगन्नाथपुरी आहे, तिथें एक पाटशाला

आहे, त्या पाठशालेत एक तरुण तपस्वी एका सुंदरीचें चिंतन करीत बसला—”

उभेचें तोंड दावीत पद्मा म्हणाली, “उभे, अशानें मी या पुष्करिणींत जाऊन उडी मारीन हां !”

“पण उडी मारण्यापूर्वी जयदेवांस विचारलें पाहिजे ना ?”

“तुम्ही सगळ्या अगदीं द्वाड आहांत !”

तात्पर्य कुठें वायु, मैत्रिणी, मध, पंखा, फुलें यांना नांवें ठेवावीत तर कुठें उसासे टाकीत एकटीनेच बसावें, कुठें कुणाला न दिसेल, अशा बेतानें डोळ्यांतलीं आंसवें पुसून टाकावीत, अशा रीतीनें पद्मेचे चार मास व्यतीत झाले.

शेवटीं एक दिवस जयदेव लवकरच संन्यास व्यायचा विचार करीत बसला असतां, अचानक त्याच्या कुटीच्या दारांत शकट येऊन उभा राहिला, आणि त्यांतून पद्मेनें खालीं उडी मारली. त्वरित या जन्मीं संन्यास न घेण्याचें ठरवीत जयदेव पुढें झाला, आणि म्हणाला, “यावें भगवती !”

सलज्ज पद्मा कांहीं न बोलतां आंत गेली.

त्या दिवशीं रात्री झोंपल्यावर पद्मेनें जयदेवास विचारलें,

“आपले हे चार मास कसे गेले ? माझी आठवण येत होती कीं नाहीं ?”

“फार आनंदांत गेले. तुझी मुळींच आठवण येत नव्हती.”

पद्मेनें कूस बदलून आपलें मुख दुसऱ्या बाजूस वळविलें. तिची समजूत घालावयास आणि आंसवें पुसावयास जयदेवास घटकाभर प्रयत्न करावे लागले.

दुसरे दिवसापासून जयदेवास संसार सारसहित वाटूं लागला, विश्व हा भ्रम नाहीं, असा त्याचा निश्चय झाला, सासुरवाडीचे लोक चांगले आहेत, हेंहि पटलें.

पद्मेलाही वायु, मैत्रिणी, मध, पंख, फुलें, हे सर्व पदार्थ चांगले वाटूं लागले.

अशा आनंदांत त्यांचीं तीं चार वर्षें निघून गेलीं. त्या दोघांचें जीवन अगदीं एकरूप होऊन गेलें. चार वर्षांनंतरच्या एका चैत्र मासांतली गोष्ट.

तो दिवस पुरीच्या नागरिकांस मोठा धामधुमीचा गेला. कारण सम्राट् भद्रसेनांच्या मृत्यूनंतर जवळ जवळ सहा वर्षांनीं वंगाधिप सम्राट लक्ष्मणसेनांचें आगमन पुरींत होत होतें. हीं सहा वर्षें राज्यकारभाराची घडी बसविण्यांत व्यतीत झाल्यामुळें महाराज लक्ष्मणसेनास पुरीं जगन्नाथाच्या दर्शनास यायलां पावले नाहीं. आज सगळें राज्ययंत्र नीटपणें रांकेस लावून ते सहकुटुंब

चार मासपर्यंत पुरीस राहाण्याच्या विचारानें पुरीस येत होते.

महाराजांचें वय केवळ बत्तीस वर्षेच होतें. लहानपणीं योग्य गुरुजवळ अध्ययन झाल्यामुलें त्यांचे ठिकाणी साहित्याची मोठी रुचि निर्माण झाली होती, एवढेंच नव्हे, तर महाराजांनीं आपल्या पदरीं त्या काळीं वंग देशांत प्रसिद्ध असलेल्या गोवर्धनाचार्य, घोईकवि, इत्यादि कविश्रेष्ठांनाही आश्रय दिला होता.

या कविजनांच्या संगतिसंगदोषानें स्वतः महाराजांसही काव्य करण्याचा नाद लागला होता. ते बऱ्यापैकी कविता करीत. पदरीं असलेल्या चाटुताकुशल आश्रितांच्या स्तुतिसुमनांनीं वारवार पूजा केली गेली असल्यानें महाराजांच्या मनांत आपल्या कवित्वाविषयीं अहंकार निर्माण होणें अगदीं सहज होतें.

एके दिवशी आरामगृहांत महाराज आपल्या आश्रितांसह बसले असतां एकदम महाराजांस एक चरण स्फुरला.

वन्दे नन्दकुमारम् ॥

ते म्हणाले, “ एका पण्डित वल्लभाचार्य, आम्हांला एक पंक्ति स्फुरली ! ”

वल्लभाचार्य मुखावर पुत्रजन्माचा आनंद व्यक्तवीत म्हणाले, “ कोणती महाराज ! ”

“ वन्दे नन्दकुमारम् ! ”

“ धन्य धन्य ! कालिदास, भवभूति, बाण, या सगळ्यांनीं इथें येऊन महाराजांची पादसेवा करून त्यांच्यापासून काव्याचे पाठ शिकावेत ! वाः ! काय पंक्ति आहे ! काय रस आहे ! काय प्रतिभा आहे ! महाराज एक पृच्छा करूं का ! ”

संकोचून जाऊन महाराज म्हणाले, “ विचारा ना ! ”

“ हें दैवी वित्त आपल्याला कसें स्फुरतें ? काय हो, बट्टमंगलाचार्य, काय हो रुद्रवर्मा, हें काव्य दैवी आहे, याविषयीं आपणांस कांही शंका आहे काय ? ”

“ छे छे ! मुळीच नाही ! ” दोघांनी घाईघाईनें उत्तर दिले.

महाराज म्हणाले, “ पण वल्लभाचार्य, पुढलें जुळलें पाहिजे ना ? ”

“ हो हो ! महाराजांच्या मुखकमलांतून पहिली पंक्ति स्फुरल्यावर मग पुढील कांही कठीण नाही ! बोला बट्टमंगलाचार्य, पुढील पंक्तीची रचना करून महाराजांच्या सेवेस सादर करा. ”

थोडा वेळ डोकें खाजवून बटुमंगलाचार्य म्हणाले, “ सिद्ध झाली पंक्ति.

केलिप्रियनवजगदाधारम् ! ”

महाराजांना कांहीं ही पंक्ति रुचली नाही. त्यांच्या मुखावरील भाव वाचून पटकन् तोंड कसेसेच करीत वल्लभाचार्य बटुमंगलाचार्यावर खेकसले, “ अहो, ही काय काव्यरचना आहे ? ”

“ काय झालें ! ” घाबरून जाऊन बटुमंगलाचार्य म्हणाले.

“ छेः ! हें केवळ शब्दांना एका ठिकाणीं कोंवणें झालें. महाराजांची सरस पंक्ति कुठें, आणि ही अर्थहीन पंक्ति कुठें ? **नवजगदाधारम्** म्हणजे काय ? ”

घाईघाईने बटुमंगलाचार्य म्हणाले, “ जाऊं द्या ! दुसरी सांगतो. ”

“ सांगा. ” सम्राटांची आज्ञा झाली.

“ **नानाविधशुभगुणभाण्डारम् !** ही कशी काय आहे ? ”

“ बरी आहे. ” महाराजांनीं अभिप्राय व्यक्त केला.

“ बरी आहे. ” वल्लभाचार्यांनी री ओढली. “ पण महाराज, अजून आपल्या पंक्तीच्या तोडीची पंक्ति निर्माण झाली नाही, असे आपणांस गटत नाही काय ? ”

“ होय. अजून सरस असल्यास बरी. ” महाराज म्हणाले.

परत आपला मस्तकावरील घेरा थोडा वेळ खाजविल्यावर बटुमंगलाचार्य ताडकन् उठून म्हणाले, “ महाराज ! तिसरी सांगतो ! ”

“ काय ? ”

“ **त्रिभुवनसुंदररूपागारम् !** ”

“ हां ! ही छान आहे ! ” महाराजांनीं मत प्रदर्शित केलें.

“ वाहवा ! महाराज, खरोखरच सुंदर पंक्ति ! **वन्देनन्दकुमारम् !** **त्रिभुवन सुंदररूपागारम्** । वा वा ! फारच सुंदर ! ” वल्लभाचार्य मान डोलावीत बोलले.

तात्पर्य, महाराजांच्या गीतांची रचना ही अशी होत असे.

महाराज जेव्हां पुरीस येण्याचें ठरलें तेव्हां वल्लभाचार्य म्हणाले, “ महा-राज, माझी एक प्रार्थना आहे. ”

“ काय ”

“ आपलें सगळें काव्य ग्रंथबद्ध करावें, आणि तो ग्रंथ जगन्नाथाचे चरणीं अर्पण करावा. ”

“ छान, अवश्य असें करूं. ”

“ आणीक एक गोष्ट महाराज ! ”

“ आपण तिथें गेल्यावर देवापुढें हीं गीतें म्हटलीं जावीत. तोंपर्यंत दुसरीं कोणीं म्हणूं नयेत. ”

महाराज म्हणाले, “ ही गीतें म्हटलीं जावीत, हें ठीक आहे. पण दुसरीं गीतें म्हणूं नयेत, हें कशाला ? ”

“ वा वा ! महाराज कस्तुरीचा गंध स्वतः मृगाला अवगत होत नाही म्हणतात ! आपल्या या गीतसंग्रहाचें मूल्य किती आहे म्हणून सांगूं ? कधीं कधीं तर मनांत असा विचार येतो, कीं इतर सर्व काव्यें नष्ट करून टाकावीत आणि हेंच एकटें जगापुढें मांडावें ! तें कांहीं नाही महाराज ! हा नियम झालाच पाहिजे ! ”

“ ठीक आहे. ”

महाराज लक्ष्मणसेन बरोबर आपली पत्नी, नातलग, सैनिक असा बराच मोठा लवाजमा घेऊन पुरीस आले. त्यांचा राजप्रासाद त्यांच्याकरितां चांगला व्यवस्थित सजविला गेला होता. महाराज आपल्या प्रासादांत येऊन उतरले.

गांवांतली मंडळी एक एक राजदर्शनास जाऊन आली. महाराजांनीं सर्वांचें कुशल विचारलें, त्यामुळें त्या सर्वांस मोठें समाधान झालें.

त्या दिवशीं सायंकाळीं महाराज व राजमहिषी बरोबर वल्हभाचार्य आणि आश्रितांस घेऊन देवदर्शनास गेलीं. देवदर्शन झाल्यावर सर्व मंडळी महंतांचे दर्शनास आली.

सम्राटांस श्रीफल, पुष्पहार व देवाचा प्रसाद दिल्यावर महन्त म्हणाले, “ कुशल तर आहे ना ? ”

“ होय स्वामी ! ” महाराजांनीं नम्रपणें उत्तर दिलें.

“ किती दिवस इथें वास्तव्य करण्याचा विचार आहे ? ”

“ तूर्त तरी चार मास इथून हलूं नये, असा संकेत करून आलों आहे. आणि मध्येंच दुर्भाग्यानें जर हा संकल्प मोडावा लागला, तर जगन्नाथाची अवकृपा म्हणायची ! दुसरें काय ! ”

“ राज्यव्यवस्था सकुशल रीतीने चालली आहे ना ? ”

“ होय स्वामी. ”

“ तर मग जगन्नाथावर विश्वास ठेवा. तो सेवेंत अन्तराय निर्माण होऊं देणार नाही. ”

वल्लभाचार्योनीं मध्येच तोंड घातलें. ते म्हणाले, “ स्वामी, महाराजांची एक इच्छा आहे. ”

“ काय ? ”

“ महाराज अलौकिक प्रतिभेचे कवि आहेत ! अलौकिक म्हणजे काय सांगूं ? कालिदास, वाण— ”

“ वल्लभाचार्य, स्तुति राहूं द्या. ” महाराज संकोचून म्हणाले.

“ जशी आज्ञा, तर महाराजांचा काव्यसंग्रह जगन्नाथचरणीं समर्पित व्हावा आणि महाराजांचे वास्तव्य इथे आहे, तोंपर्यंत तीच काव्ये देवापुढें म्हटली जावीत ! ”

“ अवश्य अवश्य ! तशी व्यवस्था केली जाईल. महाराज स्वतः काव्य रचतात हे ऐकून मोठे बरे वाटलें. इथे जगन्नाथाचे पुढें महाराजांचीं गीते अवश्य गाईलीं जातील. ”

“ स्वामी, महाराजांचीं म्हणजे, महाराजांचीच. ”

“ मला अर्थ कळला नाही. ”

चांचरत वल्लभाचार्य म्हणाले, “ म्हणजे तोंपर्यंत इतर पद्यें म्हटलीं जाऊं नयेत, अशी महाराजांची इच्छा आहे. ”

हंसून महन्त म्हणाले,

“ जगन्नाथ तर केवळ शुद्ध भावावर प्रसन्न असतो. तो भाव ज्याचे जवळ असेल, त्याच्या गीतांवर तो सन्तुष्ट असतो. असो. महाराजांची इच्छा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला जाईल. ”

मंडळी उठली.

दुसरे दिवशीं सकाळीं बटुमंगलाचार्य महाराजांकडे एक वार्ता घेऊन आले.

“ महाराज, एक मोठी चांगली वार्ता आहे. ”

“ काय ? ”

“ या गांवीं जयदेव या नामें कोणी एक पाण्डित राहतो, तो भजन मोठें

उत्कृष्ट करतो म्हणे ! लोक म्हणतात, तो मोठा उत्तम कवि आहे ! आपल्यापेक्षा अधिक श्रेष्ठ नसेलच म्हणा ! ”

महाराज म्हणाले,

“ तो इथे येणार नाही काय ? ”

“ वा ! का येणार नाही ? आपण स्मरण केल्यावर अवश्य येईल. ”

“ तर मग त्याला जाऊन सांगा, आम्ही त्याची भेट घेऊ इच्छितो. किंवा आज रात्री त्याचे भजन ऐकण्याची आम्ही इच्छा करतो, म्हणून सांगा झाले. तुम्ही स्वतः जा. पाहिजे तर वल्हभाचार्यीस बरोबर न्या. ”

बटुमंगलाचार्य, आणि वल्हभाचार्य दोघेही जयदेवाच्या पाठशाळेकडे निघाले. काही अंतर चालून गेल्यावर वल्हभाचार्य थकले. ते म्हणाले,
“ बटुमंगलाचार्य, पण त्या तुमच्या जयदेवाला महाराजांचीच गीते म्हणायला सांगितली पाहिजेत ! थांबा. मी पोथी घेऊन येतो. ”

थोड्याच वेळांत पोथीसहवर्तमान ही कथिवरांची दुकल जयदेवाच्या पाठशाळेत जाऊन थडकली. जयदेव आपल्या शिष्यांस पाठ पढवीत बसला होता. या दोघांस पाहतांच तो उठला, आणि म्हणाला, “ यावे यावे ! इतइतो देवो ! ”

जयदेवाने दाखविलेल्या आसनावर बसत ते दोघे त्याच्या प्रसन्न आकृतीकडे पहात राहिले. जयदेव म्हणाला, “ काय प्रयोजन घेऊन आगमन केले ? ”

“ आम्ही दोघेही सम्राट लक्ष्मणसेनांच्या बरोबर असतो. ” वल्हभाचार्य म्हणाले.

“ वा वा ! मोठी चांगली गोष्ट आहे. तर काय आज्ञा आहे ? ”

“ सम्राटांचे आगमन इथे झाले आहे, ही वार्ता आपणांस कळली असेलच. सम्राटांची इच्छा आपले नामसंकीर्तन ऐकावे अशी आहे. ”

“ अवश्य. जगन्नाथापुढे मी केव्हांही उपस्थित होईन. ”

“ तर मग आजच रात्री. ”

“ होय. ”

“ दुसरे एक. सम्राटांची अशी इच्छा आहे, की आपण त्यांचीच पद्ये म्हणावीत. ”

“ त्यांचीच पद्ये ? महाराज पद्यरचना करतात ? ”

“ होय. ”

त्यानंतर ' कालिदासानेही महाराजांचेजवळ वसून '—इत्यादि सर्व भगा ऐकवल्यावर वल्लभाचार्य म्हणाले, " हा महाराजांचा पद्यसंग्रह. "

हंसून जयदेव म्हणाला,

" असू द्या, मी तींच पद्ये म्हणण्याचा प्रयत्न करीन. "

कृतकार्य होऊन दोषेजण परतले.

त्या दिवशी रात्री स्वतः सम्राट मंदिरांत नामसंकीर्तनास येणार, ही वार्ता प्रसृत झाल्याबरोबर संबंध मंदिर गच्छ भरून गेले. महाराजांकरितां एक उच्च आसन मांडलें असून सम्राज्ञीकरितांही वेगळी सोय केली होती.

महाराज रात्री भोजन करावयास वसले असतां राजमहिषी मांडवीदेवी तिथें आल्या. त्या महाराजांसमोरील आसनावर वसून महाराजांस म्हणाल्या, " आज आपणांस पण्डित जयदेव भजन ऐकविणार आहे म्हणे ! "

" होय. "

" त्यांच्याबरोबर त्यांची पत्नीही भजन करते, असें ऐकतें. "

" असें ? तर मग फार चांगलें आहे. "

सम्राटांकडे रोवून पहात मांडवीदेवी म्हणाल्या, " ती फार सुंदर आहे ? "

" आम्हांला माहीत नाही. कदाचित् असेल. "

वेत्रधारकांच्या ललकांच्यांत महाराज आणि राजमहिषी सभामंडपांत प्रविष्ट झाली. सर्वांनीं सम्राटांस उत्थापन दिलें. जयदेव अगोदरच येऊन वसला होता. पद्माही स्त्रियांच्या समूहांत होती.

थोड्याच वेळांत महन्तही येऊन आपल्या आसनावर वसले. वल्लभाचार्य जयदेवास सम्राटांकडे नेऊन म्हणाले, " हे कवि जयदेव ! "

प्रसन्नमुद्रें जयदेवाच्या नमस्काराचा स्वीकार करीत महाराज म्हणाले, " आज आपलें संकीर्तन ऐकायचा योग आहे ! "

" जगन्नाथाची इच्छा आहे खरी तशी ! "

मृदुंगादि वाद्यांचा स्वर जुळवून अगोदर सम्राटांबरोबरच्या गायकांनीं दोनतीन गीतें म्हटलीं. त्यानंतर सम्राट जयदेवास म्हणाले, " आतां आपण प्रारंभ कराल काय ? "

जयदेवानें पत्रेकडे पाहतांच पद्मा मोठ्या मर्यादेनें त्याच्या मागे येऊन बसली. तिचें अद्भुत सौंदर्य पाहून सम्राट थक्क झाले. ते तिच्याच मुखाकडे

बराच वेळ पहात राहिले. त्यानंतर त्यांना आठवलें, कीं, दुसऱ्याच्या पत्नीकडे असें पाहणें बरें नव्हे.

मांडवीदेवींचें लक्ष सम्राटांच्या नेत्रांकडे होतें. जेव्हां त्यांनीं हा प्रकार पाहिला, तेव्हां त्यांच्या अंतरांत नुसता भडगि पेटला !

जयदेवानें महाराजांची पोथी उघडून तीतलीं गीतें गावयास प्रारंभ केला. तो व पद्मा, दोघांच्या स्वरलहरींनीं आसमंत मोहिनी विद्येनें भारल्याप्रमाणें मोहून टाकलें.

महाराज त्या संगीतचमत्कारानें स्तिमित होऊन गेले. थोड्या वेळानें जयदेव थांबला. महाराज आधाशासारखे म्हणाले, “ कृपा करा ! थांबू नका ! अजून आमचे श्रवण अतृप्त आहेत ! ”

जयदेवानें हंयून पद्मेकडे पाहिलें, आणि प्रारंभ केला,

वन्देऽरविंद नयनाम्बुदाभ । कमनीयमूर्तिधरपद्मनाभ ॥

पद्मेनें जयदेवाचा चरण उचलून एका क्षणांतच अशी कांहीं अद्भुत स्वररचना केली, कीं ती सर्व श्रोत्यांच्या अन्तःकरणांस व्याप्त करून उठली. सर्वास असा भास झाला, कीं हें गीत केव्हां सुरू झालें कोण जाणे, केव्हां संपणार आहे, त्याचाही अन्त नाही. असीम, मर्यादाशून्य अशा स्वरसागरांत आपण असहाय्यपणें पोहत आहोंत, ही असहाय्यताही सुखकारी आहे, दुःखकारी नाही ! हिच्यांत भक्तिरस अनुस्यूत आहे !

तोंच वल्लभाचार्य उठले, आणि म्हणाले, “ हा सम्राटांच्या आज्ञेचा भंग आहे ! हें गीत सम्राटांचें नाही ! ”

उत्तर दिलें, तें महन्तांनीं. ते उठून उभे राहिले, आणि म्हणाले, “ वल्लभाचार्य, खरोखरीच हें गीत सम्राटांचें नाही. काल मी तुमच्या मुखांतून सम्राटांची इच्छा ऐकली, तेव्हांच उत्तर देणार होतो. पण म्हटलें, वेळ येऊं दे, म्हणजे सांगेन. हें गीत सम्राटांचें नाही. पण त्याच्यामागें शुद्धाचरणाची तपश्चर्या आहे. याच्या मागें मधुरा भक्तीचें बळ आहे. याच्या मागें अनन्यशरणाता आहे, म्हणून जयदेवाच्या मुखांतून हें गीत बाहेर पडलें. महाराजांचा नियम त्याला माहीत असूनही हें गीत त्याच्या मुखांतून अभावितपणें निघालें.

“ महाराजांच्या मनांत शंका रहायला नको. मला माझ्या देशाचा सम्राट

अहंकार-शून्य हवा आहे. वल्लभाचार्य, तुम्ही महाराजांच्या गीतांची पोथी घेऊन गाभाऱ्यांत चला. इथे जयदेवाचा गीतसंग्रहही आहे. दोन्ही संग्रह जगन्नाथासमोर ठेऊ. तो देईल तो निवाडा. करील तो न्याय.

“ वल्लभाचार्य, पीठ तुम्हांला आज्ञा करित आहे ! राजाच्या कल्याणा-
करितां ही आज्ञा आहे ! चला ! ”

सगळी सभा थक्क होऊन काय होतें तें पहात राहिली. वल्लभाचार्य खाली मान घालून महाराजांचा पद्यसंग्रह घेऊन गाभाऱ्याकडे निघाले. एका सेवकाने त्यांस जयदेवाचा गीतसंग्रह आणून दिला. त्या दोन्ही पोथ्या घेऊन ते गाभाऱ्यांत शिरले. त्यांच्यामागे महंतही गाभाऱ्याच्या द्वाराजवळ जाऊन म्हणाले,

“ ठेवा त्या दोन्ही पोथ्या देवासमोर. चला या बाहेर. द्वार लावून घ्या. ”

वल्लभाचार्यांनी द्वार लावून घेतलें. सर्व सभा आतां काय चमत्कार होतो तो पाहण्याकरितां श्वास रोखून उभी होती. महंत म्हणाले, “ जगन्नाथाला निवाडा करूं दे. त्याला जो ग्रंथ आवडेल, तो वर उचलून घरील. बोला, जय जगन्नाथ ! ”

सभा गर्जली, “ जय जगन्नाथ ! ”

महंत म्हणाले, “ सम्राट, देवानें काय न्याय दिला तें स्वतः आपण पाहून या ! ”

हुरहुरत्या अन्तःकरणानें सम्राट लक्ष्मणसेन द्वार उघडून आंत शिरले. कांहीं क्षणांनीं ते मान खाली घालून बाहेर आले, ते थेट जयदेवाजवळ गेले व त्याला आलिंगन देत ते म्हणाले, “ कविसम्राट जयदेव ! आपली भक्ति देवाला रुचली ! आपली एकान्तिकता त्याला आवडली. आपली मधुरा भक्ति त्याला गोड वाटली ! आपला ग्रंथ वर असून माझा खाली आहे ! ”

पुनः एकदां सभा अत्यानांदित होऊन गर्जली,

“ जय जगन्नाथ ! जय जयदेव ! ”

अकरा

राजमहिषी आणि पद्मा, या दोघींचा संवाद चालला होता.

त्या रात्रीपासून सम्राट लक्ष्मणसेन जयदेवाचे अनन्य मित्र बनले. वारंवार ते जयदेवाच्या पाठशाळेत जाऊन त्याच्याशी काव्यशास्त्राची चर्चा करीत बसत. अनेक वेळां जयदेवही सम्राटांच्या प्रासादांत येत असे.

पद्मेचें अप्रतिम सौंदर्य, हा जरी मांडवीदेवीच्या नेत्रांत सलणारा कांटा होता, तरी त्यांना महाराजांनीं सांगितलें, म्हणून चारसहा वेळां पाठशाळेत जाऊन पद्मेची वार्तालाप करावा लागला होता. पद्मेलाही त्यांनीं शिष्टाचार म्हणून चारपांच वेळां प्रासादांत बोलविलें होतें.

आज राजमहिषीच्या निमंत्रणावरून पद्मा त्यांच्या महालांत एका असनावर बसून त्यांच्याशी बोलत होती. तिनें केवळ एक शुभ्र वस्त्र व शुभ्र कंचुकी एवढीच वस्त्रें धारण केलीं असून अंगावर घेतलें उत्तरीयही शुभ्रच होतें. तिच्या विपुल, कृष्णवर्ण केशसंभारांत एक नीलकमलाचें छोटेंसें पुष्प खोंचलेलें होतें. हा अगदीं साधा वेष त्याली असूनही कर्पूरगौरा पद्मा अत्यंत कमनीय दिसत होती.

तिच्या त्या साध्या वेषापुढें राजमहिषींनीं केलेला शृंगार अगदींच निष्प्रभ दिसत होता, हीच गोष्ट राजमहिषीच्या पोटांत डांचत होती.

आपल्या आसनावर रेलून मांडवीदेवी म्हणाल्या, “ पद्मादेवी, एक प्रश्न करूं का तुम्हांला ? ”

“ विचारावें. ”

“ तुमचें माहेर चांगलें श्रीमंत आहे ना ? ”

“ चांगले श्रीमंत नाहीं, तरी अगदीं निर्धनही नाहीं. ”

“ असूं दे. तर तुम्हाला पण्डित जयदेवांच्या दरिद्री संसारांत सुख वाटतें ? ”

राजमहिषीकडे स्थिर दृष्टीनें पहात ती मृगनयना म्हणाली, “सम्राज्ञी, सुख हें अन्तःकरणाच्या समाधानवृत्तीवर अवलंबून आहे, द्रव्याच्या विपुलतेवर सुलींच नव्हे ! ”

तो शब्दबाण तसाच गिळून मांडवीदेवी पुनः म्हणाल्या, “ तरी तुम्ही या दरिद्री संसारांत सुखी आहांत काय, हे मला तुमच्या तोंडून ऐकायचें आहे. ”

किंचित् सलज्जपणें पद्मा म्हणाली, “ चंद्र आणि चंद्रिका, वृक्ष आणि छाया, या वस्तुंप्रमाणें आम्हीं दोघें परस्परांशीं एकरूप होऊन गेलो आहोंत ! एवढ्या उत्तरानें मला वाटतें, आपलें समाधान होईल. त्यांचा आनंद, तो माझा आनंद, त्यांचें समाधान, तें माझें समाधान. त्यांचा सन्तोष तो माझा सन्तोष. जर ते या संसारानें सुखी असतील, तर मग मीहि सुखी आहे. ”

हे उत्तर राजमहिषीच्या वर्मी जाऊन लागलें. सम्राटांच्या एकनिष्ठतेविषयी शंका घेऊन त्या नेहमीं अप्रसन्न असत. एवढें सुख, एवढी संपत्ति दाराशीं हात जोडून उभी असूनही जे सुख त्यांना लाभलें नाहीं, त्या सुखात ही दोन दरिद्री पतिपत्नी रात्रंदिवस विहार करीत आहेंत, ही गोष्ट त्यांच्या हृदयांत बाणाप्रमाणें रुतून बसली.

आपलें त्रिवर्ण सुख उत्तरीयानें झांकून घेत त्या म्हणाल्या, “ तें असूं द्या. आणीक एक विचारतें, तुमचा सहवास मला ह्वासा वाटतो. तुम्ही मजबरोबर राजधानीस चला ! ”

“ नाहीं. ”

“ का नाहीं. ? ”

“ यांना एकज्याला इथें टाकून माझें येणें व्हायचें नाहीं. ”

“ माझा आप्रह असला तरी ? ”

“ ऊं हूं ! ”

“ तेंही असूं द्या. तुम्ही एवढें सुंदर गायन कुठें शिकलांत ? ”

“ शिकल्यें नाहीं. ”

“ मग एवढें गाड कसें गातां ? ”

“ तो यांचा प्रसाद आहे. ”

“ कंणाहीजवळ शिकलां नाहींत ? ”

“ ऊं हूं ! ”

“ केवळ जयदेवांनीं आज्ञा केल्याबरोबर गाऊं लागलांत ? ”

“ होय सम्राज्ञी. मला हें असें गातां येईलशी मला कल्पनाही नव्हती. विवाहानंतर एक दिवस यांनीं मला गावयास सांगितलें, मी गाऊं लागल्यें.

त्यानंतर हे पुढे गातात, मी मागे. लोकांना ते गोड लागते एवढेच. याहून अधिक कांहीं नाही ! ”

राजमहिषींची खात्री झाली, कीं आपल्या पतीशीं ही स्त्री इतकी तन्मय होऊन गेली आहे, कीं काय वाटेल ते केलें, तरी यांचें हें ऐक्य भंग पावणार नाही. म्हणून मग त्यांनी पद्मेला निरोप देतांना म्हटलें,

“ पद्मादेवी, तुमचें हें सुख पाहून मला हेवा वाटतो ! ”

एके दिवशीं तिसरे प्रहरीं सम्राट् जयदेवाच्या पाठशाळेंत जाऊन पोचले. जयदेवास आज सम्राट् येणार, याची कांहीं कल्पना नव्हती. यामुलें सम्राटांचे अश्व अचानक पाठशाळेबाहेर उभे राहिलेले पाहून तो थोडा चकितच झाला.

“ त्वरित सम्राटांकरितां आसनाची सिद्धता करण्यास बलदेवाला सांगून जयदेव सम्राटांस सामोरा जात म्हणाला, “ आज अचानक आगमन झालें ? ”

“ होय, मघां बल्लभाचार्यांशीं काव्याच्या स्वरूपाविषयीं आमची चर्चा चालली होती. निर्णय लागेना, म्हणून मग आपणाकडे यायचें ठरवून लगेच निघालों. आमच्या आगमनानें आपल्या नित्यकार्यांत तर कांहीं विक्षेप निर्माण झाला नाही ना ? ”

“ छे छे ! विक्षेपाचें कांहींच कारण नाही. पाठशाळेंत बसायचें, कीं बाहेर अश्वत्थवृक्षाखाली ? ”

“ बाहेरच बसूं या. ”

बलदेवानें सम्राटांनें आसन बाहेर आणून मांडलें. महाराजांचा अश्व हातीं धरून महाराजांबेराबरचे सैनिक बाहेरच थांबले. महाराज अश्वत्थवृक्षाखाली मांडलेल्या आसनावर बसत म्हणाले, “ आपण बसावें ना ? ”

बलदेवानें आणलेल्या कुशासनावर बसत जयदेव म्हणाला, “ बल्लभाचार्य नाही आले ? ”

“ ते होय ? ” हंसत महाराज म्हणाले, “ तो ब्राह्मण नुसता बोलण्याच्या कामाचा. अश्वारोहणाचें नांव काढलें, कीं त्यांच्या पोटांत भीतीचा गोळा उभारहतो ! ”

“ वाचिवीर्यं द्विजातीनाम्, या वचनाला हरताळ फांसायचें सामर्थ्य बल्लभाचार्यांत नाही, दुसरें काय ? ”

जयदेवानें केलेल्या या विनोदावर दोघेही पोटभरून हंसले. मग सम्राट्

म्हणाले, “ तर वाद असा चालला होता, कीं काव्याची व्याख्या काय ? ”

“ मग वल्लभाचार्यांचें काय म्हणणें पडलें ? ”

“ तें काय विचारतां ? जें जें आम्ही म्हणत असूं, त्याचें समर्थन करीत असलेले वल्लभाचार्य आपल्या उलट सुलट विधानांचाही विचार करीत नसत ! ते तो विचार कधींच करीत नाहीत म्हणा ! तेव्हां त्यांच्याशीं वाद करून कांहीं उलगाडा पडेना. म्हणून मग इकडे आलों. आपण आपली काव्याची व्याख्या सांगा. ”

“ माझी व्याख्या ? रसात्मकं काव्यं, असें म्हणतात. पण मी केवळ रसात्मक तें काव्य मानीत नाही. ”

“ कां ? ”

“ मनुष्य यत्नपूर्वक शब्दांची जुळवणूक करूनही रसानिर्मिति करूं शकतो. पण तें कांहीं काव्य नव्हे. ”

“ असें कसें म्हणतां येईल ! ”

“ सांगतो. एखादा कुशल मूर्तिकार आपलें सगळें कौशल्य इरेस लावून एखाद्या मातेची आणि बालकाची अशी मूर्ति निर्माण करील, कीं ती पाहिल्याबरोबर मनुष्याचें अन्तःकरण वात्सल्यरसानें आर्द्र व्हावें. पण तो मूर्तिकार काय वाटेल तें करून ज्याप्रमाणें त्या मूर्तीत चैतन्य निर्माण करूं शकत नाही, नेमकें तसें काव्याचें आहे. ”

“ म्हणजे आपल्या म्हणण्याप्रमाणें प्रयत्नपूर्वक केलेलें तें काव्यच नव्हे ? ”

“ नव्हे. तें आपल्या चमत्कृतीनें मनुष्यास मोहित करील, कदाचित् त्याची रचना पाहून मनुष्य त्याकडे आश्चर्यानें पाहीलही. पण मनुष्याच्या अन्तःकरणास निरन्तर रससागरांत अवगाहन करायला लावायचें सामर्थ्य त्यांत नाही. ”

“ मग आपली व्याख्या सांगा ना ? ”

“ अन्तस्फूर्तिजन्यं, प्रसादयुक्तं रसात्मकं ही माझी व्याख्या. ”

पण ही काव्यचर्चा अधिक वेळ चालू देणें नियतीला इष्ट वाटलें नाही. त्वरित एक स्वार दौडत तिथें येऊन उपस्थित झाला. अश्रवावरून उतरून धांवत धांवत महाराजांकडे जाऊन तो प्रणाम करून म्हणाला, “ सम्राट ! आपले मातुल संग्रामसेनजी—”

“ काय झालें ? ”

“घोड्यावरून पडून—”

“अरे सांग ना !”

“परवां सायंकाळीं देहान्त झाला !”

सगळ्या काव्यचर्चेवर पाणी पडलें. सम्राट् खिन्न होऊन म्हणाले, “पंडित जयदेव, देवाच्या मनीं काय असतें पहा ! आम्हीं निघतांना मोठ्या हौशीने आमच्या मामींना आमच्या बरोबर आणलें. मामा नको म्हणत होते, पण मामींचा आग्रह पाहून आम्हीं देवदर्शन घेले, या हेतूने आम्ही त्यांना घेऊन आलों. मामांचा निषेधही मानला नाही. मामांचें फार प्रेम आम्हांवर ! आतां त्या माउलोला काय म्हणून समजवावें ? आपण तरी चला आम्हांबरोबर !”

“आपण पुढें व्हावें महाराज ! मी पद्मेला घेऊन येतो. स्त्रियांची समजूत काढायला स्त्रीच अधिक उपयोगी ठरेल.”

“आम्ही आपली वाट पहातो ”

“आम्ही दोघें लगेच निघालों.”

सम्राट् खिन्न अंतःकरणानें निघाले.

जयदेवानें पद्मेला तें वृत्त सांगितलें, आणि म्हणाला, “तुझी तिथें आवश्यकता आहे.”

“चलवें.”

तीं दोघे ज्या वेळीं प्रासादांत जाऊन पोचलीं, तेव्हां संबंध प्रासादांत खिन्नता पसरली होती. महाराजांची मामी तर धाय मोकळून रडत होती. मांडवीदेवीही खिन्न होत्या. महाराज जयदेवांस म्हणाले, “पण्डित जयदेव ! मामी, सती जा-येय् ! ती म्हणत्ये, आतां मी जगून काय करूं ? मला दुसरे कोण आहे !”

सती जाण्याची सिद्धता मोठ्या जोरानें चालली होती. कांहीं सुवासिनींनीं मामीचा मळवट भरला. नंतर तिच्या पुढें नानाप्रकारचे अलंकार आणून ठेवले गेले. ते सर्व अलंकार तिनें सतीचें वाण, म्हणून सौभाग्यवती स्त्रियांस वाटून टाकले.

शेवटीं तिनें आपल्या गळ्यातील मंगलसूत्र काढलें व तें हार्ती घेऊन ती म्हणाली, “मांडवी, हें कोणास देऊ ?”

“आपणास इष्ट वाटेल तिला द्या.”

मामीनें सर्व स्त्रीसमुदायाकडे आपली अश्रूंनीं भरलेली दृष्टि फिरविली. नंतर तिनें विचारलें,

“ हें सतीचें वाण कोण घेईल ? ”

मंगलसूत्राचें वाण स्वीकारणें, म्हणजे मोठें आव्हानच होतें. सर्व स्त्रिया एकमेकींकडे बघूं लागल्या. तों त्या सगळ्या स्त्रियांतून पद्मा पुढें आली. तिनें मामींना नमस्कार केला, आणि म्हणाली, “ तें दान मला द्यावें ! ”

पद्मेची सुंदर मुद्रा आणि लहान वय पाहून मामींनीं पुढें केलेला हात मार्गे घेतला. त्या म्हणाल्या,

“ बाळ मी तुला ओळखत्यें. जयदेवांची पत्नी तूं. पण तूं अजून लहान आहेस. अजून तुम्हा दोघांना पुष्कळ वर्षें जगायचें आहे. सतीचें हें वाण तूं कशाला घेत्येस ? ”

पद्मा पुढें पसरलेला हात मार्गे न घेतां म्हणाली,

“ लहान मुलीनें पातिव्रत्य धर्माचा स्वीकार करूं नये काय ? ”

“ हो हो ! अवश्य करावा. ”

“ तर मग आपण तें वाण मलाच द्यावें. ”

मामींनीं निरुपाय होऊन तें मंगलसूत्र पद्मेच्या हातीं दिलें. पद्मेनें तें तिथेंच गळ्यांत घातलें. मांडवीदेवींच्या मनांत ही गोष्ट एखाद्या पश्यास जिऱ्हारी लागलेल्या बाणाप्रमाणें जाऊन बसली. त्यांना असें वाटलें, कीं पद्मेनें आपण पतिव्रता आहोंत, अशी प्रतिज्ञा करून इतर सर्व स्त्रियांच्या पातिव्रत्यास कमीपणा आणला.

थोड्याच वेळांत सर्व मंडळी सतीस्थानाकडे निघाली. सम्राट कुलाची दहनभूमी प्रासादाच्या मार्गेच सागरतटाकडे होती. त्या भूमीत सम्राट लक्ष्मणसेनांच्या पूर्वजांच्या कांहीं समाधी बांधून ठेवलेल्या होत्या. सागराच्या साक्षीनें तटाकावरील वाळूंत चंदनाची भली थोरली चिता रचलेली होती. नानाप्रकारचीं सुगंधी द्रव्यें त्या चितेंत घातलीं होती. आम्रपल्लवांच्या तोरणांनीं ती चिता सुशोभित केली होती.

नाना प्रकारच्या वाद्यांच्या गजरांत सतीची यात्रा चितेकडे वळली. मांडवीदेवींनीं मामींना धरून चालविलें होतें. त्यांच्यामार्गे सगळा स्त्री समुदाय.

होता. स्त्रियांच्या मागून पुरुषवर्ग चालला होता. पुरुषांत अग्रभागीं सम्राट्, जयदेव, महंत इत्यादि मंडळी माना खालीं घालून चालली होती.

चितेजवळ पोंचल्यावर मामींनीं चितेची समंत्रक पूजा केली. पूजा आटोपल्यावर त्यांनीं हातीं तुपानें भिजविलेला भला मोठा पेटता काकडा घेतला आणि चितेला प्रदक्षिणा घातली. नंतर त्या चितेच्या प्रवेशमार्गाजवळ येऊन उभ्या राहिल्या. त्यांच्या दुसऱ्या हातांत पतीच्या पादुका होत्या.

रडत रडत सम्राट लक्ष्मणसेनांनीं मामींना नमस्कार केला. त्यांना पोटाशीं धरत मामी म्हणाल्या, “बेटा ! रडूं नकोस ! सतीला पोंचवितांना रडायचें नसतें. ”

“ मामी ! दुःख सहन होत नाही ! ”

“ तसेंच सहन करायचें ! ”

त्यानंतर सर्व पुरुषवर्गानें मामींना नमस्कार केला. महन्तांनीं मामींना नमस्कार केला. पुरुषांचें आटोपल्यावर सर्व स्त्रियांनीं चरणस्पर्शपूर्वक वंदन केलें. मांडवीदेवींना मामी म्हणाल्या, “ मुली, लक्ष्मणाला दुःख होईल, असें कांहीं करूं नकोस ! ”

पद्मेनें जेव्हां मामींच्या पायांस स्पर्श केला, तेव्हां मामींनीं तिला जवळ धेऊन म्हटलें, “ बेटा ! तूं आदर्श पतिव्रता होशील, असा माझा आशीर्वाद आहे ! ”

शेवटीं मामी पद्मेच्या हाताचा आश्रय धेऊन चितेवर चढल्या. वाद्यांचा गजर सुरू झाला. चितेच्या वर आणि चहूंचाजूनीं सहज पेट धेईल, असें जळण व गवत ठेवलें होतें. मामींनीं गवताला काकडा लावतांक्षणींच चिता भडकली.

पहातां पहातां चौं दिशांनीं अग्नीच्या ज्वाळा आपल्या जिभा वेळावीत त्या चितेचा ग्रास करूं लागल्या. वाद्यांचा गजर, आणि स्त्रियांचीं गाणीं सुरूच होती.

एका घटकेत चिता शांत होत चालली. सगळी मंडळी साश्रु नयनांनीं प्रासादांत परतली. शिष्टाचार म्हणून, मांडवीदेवींना प्रासादांत पोंचविण्याकरितां पद्मा त्यांच्या बरोबर तेथपर्यंत गेली.

ती जेव्हां मांडवीदेवींना विचारून जाण्यास निघाली, तेव्हां मांडवीदेवींच्या मनांतलें शल्य उमळून वर आलें. त्या म्हणाल्या, “ पद्मादेवी ! ”

“ काय ? ”

“ जरा थांबा. ”

पद्मा थांबली. राजमहिषीच्या स्वरांत झालेला बदल तिला जाणवला. ती त्या बदलाकडे लक्ष न देतां थोड्या वेळानें म्हणाली, “ काय आशा आहे ? ”

“ आजचा हा प्रसंग कसा काय झाला ? ”

“ मला आपला प्रश्न उमगला नाही. ”

“ न उमगण्याजोगें त्यांत कांहीं नाही. मामींच्या सती जाण्याविषयीं आपलें काय मत आहे ? ”

“ मत काय असायचें ? त्या मोठ्या पतिव्रता होत्या. ”

“ त्यांच्या पतिव्रत्याविषयीं मला तुमचें मत नको आहे. ”

“ मग आपली काय इच्छा आहे ? ”

राजमहिषीच्या नेत्रांत हिंसाता चमकून गेली. आपला ओंठ दाबित त्या म्हणाल्या, “ नव्हे, मी म्हणत होत्ये—”

“ काय ? ”

“ तुमच्यावर जर हा प्रसंग आला, तर तुम्ही काय कराल ? तुमचें हें सुंदर शरीर—”

पद्मेचें मुख काळोठिकर पडलें. ती जणूं काय संवेदनाशून्यच झाली. सम्राज्ञींना व्याधानें बाण मारलेल्या हरिणीप्रमाणें पद्मेची ती अवस्था झालेली पाहून मोठें वरें वाटलें. त्या आणखी एक आघात करण्याच्या हेतूनें म्हणाल्या, “ तुमचें हें सुंदर शरीर तुमच्याच्यानें असें जाळून घेवेल ? अशा लहान वयांत पतिनिधनानंतर जिवंत रहायचा मोह तुमच्या मनांत निर्माण होणार नाही ? ”

पद्मा हळू हळू भानावर आली. तिची मुद्रा उजळ दिसूं लागली. निर्धारानें अपूर्व तेज तिच्या मुखावर पसरून तें मुखकमल अधिकच तेजस्वी भासूं लागलें. ती शांत, संयमी स्वरांत म्हणाली, “ सम्राज्ञी ! ती वेळ जर माझ्या दुर्दैवानें आली, तर काय होईल तें ऐका. ”

“ काय होईल ? ”

“ मजवर हा समारंभ करविण्याची पाळीच येणार नाही ! ”

“ मग ? ”

“ ज्या क्षणीं ती अमंगल वार्ता या कार्णी पडेल—”

“ काय ? ”

“ त्या क्षणीं प्राण हें शरीर सोडून निघून जातील ! ”

मांडवीदेवीचें मुख काजळी पोतल्याप्रमाणें भासूं लागलें. त्यांच्याकडे लक्ष न देतां पद्मा पुढें म्हणाली, “ आणि या सुंदर शरिराविषयीं आपण विचारलेंत, तें ऐकावें. ”

“ काय ? ” ओढलेल्या स्वरांत मांडवीदेवी म्हणाल्या.

“ हें शरीर ज्या क्षणीं त्यांचें झालें, त्या क्षणापासूनच हें निर्माल्य झालें. हें आतां कोणाच्याही उपयोगाचें राहिलें नाहीं. त्यांच्याचरोबरच नष्ट व्हायचें हें ! येत्यें आतां ! ”

पद्मा लगेच निघाली. मांडवीदेवी एकाद्या काठीचा तडाखा खाल्लेल्या नागाप्रमाणें फुसकारे सोडीत वसून राहिल्या.

सम्राज्ञीशी झालेलें हें संभाषण पद्मेनें जयदेवास सांगितलें नाहीं.

दुसरे दिवशीं सायंकाळीं राजदूत पाठशाळेंत आला, आणि जयदेवास प्रणाम करून म्हणाला, “ सम्राट् आपलें स्मरण करीत आहेत. ”

“ चल, येतो. ”

थोड्याच वेळांत जयदेव प्रासादांत उपस्थित झाला. त्याला उत्थापन देत सम्राट् म्हणाले, “ पंडितश्रेष्ठ, आम्ही आतुरतेनें आपली वाट पहात आहोंत. ”

“ काय आज्ञा आहे ? ”

“ मामांच्या निधनाचें हें दुःख आम्हांस अगदीं असह्य झालें आहे. ”

“ दुःख होणें अगदीं स्वाभाविक आहे. पण विवेक हा अशा संकटांच्या काळांतला मानवाचा मित्र आहे. ”

“ आम्ही एक योजना करीत आहोंत. ”

“ काय ? ”

“ या दुःखाचा विसर पडण्याकरितां इथून पंधरा कोसांवर असलेल्या वनांत मृगयेला जायचें. आठ दिवसांत परत फिरूं. ”

“ योजना चांगली आहे. असेंच कांहीं तरी करून दुःखाचा विसर पाडला पाहिजे. ”

“ पण आपला केवळ आशीर्वाद नको ! ”

“ मग ? ”

“ सहयोग पाहिजे. ”

जयदेव किंचित् स्मित करून म्हणाला, “ मृगयेच्या कामीं मजसारखा ब्राह्मण आपल्या कांहींही कामाचा नाही. ”

“ मृगयेंत आम्हांला आपल्या सहाय्याची अपेक्षा नाही. ”

“ मग ? ”

“ आपला रम्य सहवास आम्हांस दुःखाचा विसर पाडण्यास परम सहाय्यक होईल. आपल्याशीं काव्यशास्त्रविनोद करीत आम्ही या आठ दिवसांत परत एकदां पूर्ववत् होऊन पुरीस येऊं, असा आम्हांस विश्वास आहे. आपण आम्हांस उपकृत कराल, अशी आशा वाळगून आहोंत आम्ही. ”

सम्राटांच्या या सयुक्तिक इच्छेस मान देऊन जयदेव म्हणाला, “ जशी सम्राटांची इच्छा, केव्हां निघायची ? ”

“ परवां प्रभातकाळीं. ”

जयदेव परत घरीं आला. तो पाठशाळेच्या आवारांत, “ इकोयणचि ” च्या अर्थाशीं झगडत बसलेल्या बलदेवास म्हणाला, “ बलदेव पंडित ! ”

“ काय गुरुदेव ? ”

“ मी परवां आठ दिवसांकरितां बाहेर जात आहे. तूं हे आठ दिवस पद्मेला सोबत करून घर सांभाळशील ना ? ”

“ आज्ञाप्रामाण्य आहे. पण पाठशाळेंत अध्यापनकलेचें प्रदर्शन कोण करील ? ”

“ तोंपर्यंत पद्मा कांहीं विद्यार्थ्यांना शिकवील. बाकीचे स्वाध्याय करतील. ”

रात्री जेवायला बसल्यावर तो पद्मेला म्हणाला, “ पद्मे, तुला परवांपासून आठ दिवस एकटें रहायें लागणार. ”

छातींत एकदम धस्स होऊन पद्मा जागच्या जागींच उभी राहिली. थोड्या वेळानें ती म्हणाली, “ कां ? ”

“ घाबरलीस कीं काय ? घाबरायचें कांहीं कारण नाही. ”

“ आपण कुठें जाणार आहांत ? ”

“ सम्राट् या मातुलनिधनाच्या दुःखाचा परिहार होण्याकरितां मृगयेस जात आहेत. त्यांनीं आग्रह केल्यावरून मीहि त्यांच्या बरोबर जात आहे. चिन्ता करूं नकोस. सोबतीला बलदेव आहेच. प्रारंभिक विद्यार्थ्यांस तूं पाठ देत जा. बाकीच्यांस स्वाध्याय करायला सांग. मग जाऊं ना मी ? ”

अस्फुट स्वरांत पद्मा म्हणाली, “ जावें. ”

रात्री पहिली झोंप झाल्यावर जयदेव अवचित जागा झाला. त्याला असे वाटलें, कीं कोणीतरी आपले पाय भिजवून टाकीत आहे. तो पटकन् उठून बसला, तो त्यास आढळून आलें, कीं पद्मा आपल्या पायांवर डोकें ठेऊन रडत आहे !

त्यानें पद्मेला आपल्या बाहुपाशांत घेतलें, आणि तिच्या नेत्रांतील आंसवें पुशीत स्नेहार्द्र स्वरांनें तो म्हणाला, “ कां ग ? ”

“ उगीच. ” उत्तर आलें.

जयदेवानें पद्मेला अधिकच जवळ धेऊन तिचें एक चुंबन घेतलें.

* * *

बारा

आपल्या प्रासादाच्या पिछाडीस सम्राज्ञी एका
सैनिकाशी कांहीं हितगुज करीत होत्या.

सायंकाळची वेळ टकून गेली होती. त्या अंशुक प्रकाशांत त्या दोघांच्या
मुद्रा जरी नीट दिसू शकत नव्हत्या, तरी जे काय दिसत होतें, त्यावरून
त्यांच्या हितगुजाचा विषय कांहीं मोठा भद्र नव्हता, एवढी गोष्ट खरी.

“ काम कळलें ना सगळें ? ”

“ होय. ”

“ वेळ लक्षांत आहे ना ? ”

“ होय. ”

“ तो जें अंगवस्त्र पांघरून गेला, त्याच जातीचें अंगवस्त्र मिळविशील ना ? ”

“ होय. तें अंगवस्त्र मिळणें कांहीं फारसें कठीण नाही. जरी तें अंगवस्त्र
वापरण्याचा प्रघात नवद्वीपाकडे असला, तरी इथेहि तसलें अंगवस्त्र वापरणारे
अनेक लोक भेटतील. ”

“ छान ! तूं बुद्धिमान आहेस. जागा लक्षांत आहे ना ? राजसभेच्या
शेजारील महाल. ”

“ होय सम्राज्ञी. ”

“ पहा ! नाटक सुंदर वटलें पाहिजे ! ”

“ सम्राज्ञींनीं एक वेळ दासाची परीक्षा पहावीच. ”

“ ठीक आहे. तुझ्या कामावद्दल योग्य तें मूल्य तुझा मिळेल. ”

प्रणाम करून सैनिक मागे फिरला. सम्राज्ञी त्याच विचाराच्या गुंगीत आपल्या
महालांत येऊन असनावर बसल्या. ओठ चावीत त्या पुटपुटल्या, “ उद्यां
पहातें तुझी परीक्षा ! ”

दुसरे दिवशीं सकाळीं एक दूती पाठशाळेंत जाऊन पोहोंचली.

जयदेवास जाऊन आज पांचवा दिवस. हे पांच दिवस पद्मेनें कसे तरी
लोटले. कधीं कधीं तिला वाटे, असेंच धांवत धांवत त्या मृगयावनांत यावें
आणि हे सकुशल आहेत कीं नाही, तें पाहून परत यावें. पण एक तर ती गोष्ट

अशक्य होती; आणि दुसरें, जयदेवानें तिला सांगितलेलें काम तिला पार पाडावयाचें होतें.

दिवसभर ती पाठशाळेंतील विद्यार्थ्यांस पाठ देत असे. सायंकाळीं जेवणें तिनें सोडून दिलें होतें. रात्री ती आपल्या अंथरुणावरील उशी भिजवीत पडून राही. दुसरा दिवस उगवे.

आजही नित्यनियमाप्रमाणें ती उठली, आणि स्नान उरकून नुकतीच स्वयंपाकाच्या सिद्धतेस लागण्याविषयीं बलदेवास सूचना देत होती, तें राजदूती आलेली तिनें पाहिली.

“ काय ग ? ”

“ सम्राज्ञींनीं आतांच आपली आठवण केली आहे. असाल तशा येऊन जायची प्रार्थना केली आहे. ” दूती प्रमाण करून म्हणाली.

“ येत्यें म्हणून सांग. ”

दूती परत गेली. थोड्या वेळानें पद्मा प्रासादाकडे निघाली. वाटेनें चालतांना ती विचार करूं लागली, “ असें तांतडीचें काय काम असेल ? कदाचित् या चारसहा दिवसांत गेल्यें नाहीं, म्हणून बोलाविलें असेल. मी चुकल्येंच. त्यांचें सांत्वन करण्यासाठीं एकदां जाऊन यावयास पाहिजे होतें. ”

झपझप पावले टाकीत सरलहृदया पद्मा प्रासादांत जाऊन पोचली. दासींनीं सांगितलें, “सम्राज्ञी राजसभेच्या शेजारील महालांत आपली वाट पहात आहेत. ”

पद्मेनें त्या महालांत प्रवेश करतांच सम्राज्ञी म्हणाल्या, “ यावें पद्मादेवी ! ”

आसनावर बसत पद्मा म्हणाली, “ माझी कां आठवण केली होती ? ”

“ सासूवाई जाऊन आज सहा दिवस झाले. एवढे दिवसांत आपण आलां नाहींत ! सगळा गांव येऊन गेला. ”

संकोचून जाऊन पद्मा म्हणाली, “ सम्राज्ञींनीं क्षमा करावी. व्यग्रतेमुळे माझ्या लक्षांतच आले नाहीं. ”

“ कसली व्यग्रता ? ”

अधिकच संकोच पावत पद्मा म्हणाली, “ व्यग्रता तरी कशाची ? कामेंच अधिक होती. ”

सम्राज्ञी खोंचून म्हणाल्या, “ पद्मादेवी, आपण व्यर्थ लपवालपवी करीत आहांत. पण्डित जयदेव यांच्याबरोबर मृगयेस गेले आहेत, म्हणून एवढे

व्यग्र व्हावें लागतें ? नैमित्तिक कार्यांचा विसर पडण्याइतकें ? ”

पद्मेनें उत्तर दिलें नाहीं. ती तशीच खालीं मान घाटून बसून राहिली.
थोड्या वेळानें सम्राज्ञी म्हणाल्या,

“ पद्मादेवी, या तुमच्या जगावेगळ्या प्रेमाची रीत तरी मला सांगा !
मीहि त्याचें अनुष्ठान करून पाहीन ! ” पद्मा सांवरून म्हणाली, “ सम्राज्ञी
मला उगीच लाजवीत आहेत. ”

“ लाजवीत आहें ? चांगलें ! उलट मजवरच आरोप कां हा ? पण मी
म्हणतें, जयदेव कुठें परागंदा तर झाले नाहीं ना ? ते मृगयेस गेले आहेत,
बरोबर साम्राज्याचा भार आपल्या स्कंधावर वाहाणारे सम्राट आहेत. मग
एवढें व्यग्र व्हायचें कारण काय ? ”

पद्मेला तें अशुभ भाषण ऐकवळें नाहीं. ती काळवंडून जाऊन मान
खालीं घाटून बसून राहिली.

सम्राज्ञी पुढें म्हणाल्या, “ जाऊं द्या. तुम्हाला पश्चात्ताप होतोय, असें मी
समजून चालत्यें—”

तोंच बाहेर कोलाहाल ऐकूं आला. काय आहे, म्हणून सम्राज्ञी पृच्छा
करण्याच्या विचारांत आहेत, तोंच एक दासी घाबऱ्या घाबऱ्या आंत आली,
आणि सांगू लागली,

“ सम्राज्ञींचा विजय असो ! एक स्वार—! ”

“ विजयनाद मग करीत बैस ! अगोदर काय तें सांग ! ”

“ मृगयेस गेलेल्या स्वारांतून एक स्वार परत आला आहे ! तो लगेच
आपलें दर्शन घेऊं म्हणतो ! ”

“ पाठवून दे. ”

चितित मुद्रा करून सम्राज्ञी महालाच्या दाराकडे जाऊं लागल्या. त्यांच्या
मागोमाग मनीं किंतु उपजलेली पद्मा घाईघाईनें निघाली.

तोंच धुळीनें वस्त्रें माखलेला एक सैनिक धापा टाकीत आंत आला, आणि
त्यानें सम्राज्ञींना साष्टांग प्रणाम केला.

“ काय रे ? सम्राट तर कुशल आहेत ना ? ”

“ होय सम्राज्ञी ! देहानें कुशल आहेत ! ”

“ मग ? ”

“ मनानें अत्यंत दुःखी आहेत ! ”

“ कां रे ? ”

“ मित्रवियोगामुळे ! ”

“ काय झालें ? ”

“ एका महाप्रचंड व्याघ्रामार्गे आम्ही सगळे लागलों होतो, महाराज सर्वांत पुढें होते. त्यांनीं एक बाण व्याघ्राचा नेम धरून सोडला. त्या बाणानें व्याघ्राचा प्राणान्तर्घ व्हायचा. पण दुर्दैवानें तो हुकला ! व्याघ्र मार्गे फिरला ! फार मोठा व्याघ्र होता सम्राज्ञी ! असा व्याघ्र—”

“ वर्णन मग कर ! अगोदर काय झालें तें सांग. ”

“ सांगतो. त्यानें सरळ आम्हावर मोर्चा धरला. आम्ही सगळे दुतर्फा पांगलों, आणि त्या व्याघ्राच्या तडाख्यांत सांपडले विचारे—” तो सैनिक थांबला.

“ अरे सांगत कां नाहीस लवकर ! ”

“ सांगतो ! विचारे पण्डित जयदेव ! ”

वज्राघात झाल्याप्रमाणें मर्माहत झालेली पद्मा एक क्षण स्तब्ध उभी राहिली. दुसऱ्या क्षणीं खाली कोसळतांना तिनें दाराचा आधार घेतला आणि ओढलेल्या आवाजांत त्या स्वाराला विचारलें, “ पुढें काय झालें ? ”

“ काय व्हायचें पुढें ? ” आपल्या दुपट्यांतून एक अंगवस्त्र बाहेर काढीत तो स्वार पुढें म्हणाला, “ हें त्यांचें अंगवस्त्र ! विचाऱ्या ब्राह्मणाचें कांहींही अवशिष्ट ठेवलें नाहीं व्याघ्रानें ! ”

धप्पकन् आवाज झाला !

सम्राज्ञी धांवतच पद्मेकडे गेल्या. त्यांनीं घाबरून जाऊन पद्मेचें मुख उचलून धरलें, आणि हांक मारली, “ पद्मादेवी ! ”

पण ओ देणारें चैतन्य केव्हांच आपल्या स्वरूपी विलीन झालें होतें ! पतिनिधनाची वार्ता श्रवणीं पडतांक्षणींच त्या अत्यंत सुंदर शरीरांतील प्राण उडून गेले ! मार्गे राहिली ती केवळ माती !

भयानें सम्राज्ञीच्या अंगाचें पाणी पाणी झालें. त्यांनीं पद्मेची फजिती करण्याचे जे अनेक संकल्प करून ठेवले होते, ते ठिकच्या ठिकाणींच विरून गेले. त्याच्या हातावर हात मारून आपला पण खरा करीत पद्मा त्यांच्या पोहोंचेपलीकडे निघून गेली !

हं असें होईलशी सम्राज्ञीची कल्पना मुळींच नव्हती. म्हणून त्या अत्यंत घाबरून गेल्या. त्यांनीं वैद्याच्या नांवानें पुकारा करावयास प्रारंभ केला. आतां मात्र सर्व दासदासी आणि तो सैनिक हीहि मंडळी घाबरली. एकीनें घावत घावत वैद्यास बोलावून आणलें.

पद्मेच्या शवाजवळ सम्राज्ञी भयानें विवर्ण होऊन बसल्या होत्या. वैद्य येतांच त्या त्याला म्हणाल्या,

“ अहो वैद्यराज ! या स्त्रीला जिवंत करा ! तुम्हास काय लागेल तें देईन. ”

मोठ्या आशेनें वैद्यानें पद्मेची नाडी आपल्या हाती घेतली. पण तिथें काय होतें ? सर्व शरीर काल्यासारखें थंड पडलें होतें.

नाकापाशीं सूत लावून पाहून वैद्य निराशेनें म्हणाला, “ सम्राज्ञीचें हें काम दासाकडून व्हायचें नाहीं ! प्राण या देहास सोडून गेले ! ”

तोंच बाहेर परत गलबला झाला. सम्राज्ञींनीं बाहेर पाहिलें.

सम्राट लक्ष्मणसेन जयदेवाबरोबर परत फिरले होते !

सम्राटांना या सर्व बनाव्याची कांहींच कल्पना नव्हती. ते जयदेवाशीं गप्पा मारीत राजसभेंत शिरले. शेजारच्या महालांत माणसांची धांवपळ पाहून ते तिकडे वळले. त्यांच्या पाठोपाठ जयदेवही आंत आला !

त्या दोघांनीं पाहिलें, कीं दारापाशींच पद्मेचें शव पडलें असून त्याच्या शेजारीं बसलेल्या सम्राज्ञींनीं आपलें मुख दोन्ही हातांनीं झांकून घेतलें आहे ! वैद्य, दास, दासी, तो सैनिक इत्यादि मंडळी भयानें विवर्ण होऊन आपापल्या जागीं खांबासारखीं उभी आहे !

धनुष्यापासून सुटलेल्या बाणाच्या वेगानें जयदेव एका क्षणांत एक किंकाळी फोडून पद्मेच्या शवाजवळ गेला. त्यानें तिचें मुख उचलून पटापट त्याचीं चुंबनें घेण्यास प्रारंभ केला. नंतर “ पद्मे ! प्रिय सखि ! ” अशा अत्यंत विव्हल हांका मारावयास प्रारंभ केला.

सम्राज्ञी धांवत जाऊन सम्राटांच्या पायांवर पडून कांहीं न बोलतां रडूं लागल्या. महाराजांस हा सर्व प्रकार काय आहे, याचा बोध होईना.

तोंच तो धुळीनें माखलेला सैनिक प्राण घेऊन पळूं लागला. सम्राट तें पाहून ओरडले, “ तो कां पळतो रे ? त्याला घरा ! जाऊं देऊं नका ! ”

त्वरित तीनचार सैनिकांनीं त्याचा पाठलाग केला, आणि त्याला धरून

सम्राटांसमोर आणलें.

तो लोटांगण घालीत लोळत रडूं लागला, आणि बोबडी वळत्याप्रमाणें बोलला, “ मी निरपराध आहे स्वामी ! मला जीवदान द्या ! ”

सम्राट संतापून म्हणाले, “ त्याला घरून उभा करा ! काय झालें, तें सगळें सांग ! सगळें सांगितलेंस तर तुला क्षमा करीन ! नाहीतर आतांच तुझा शिरच्छेद करीन ! ”

तो घाबरून जाऊन म्हणाला, “ मला सम्राज्ञीनीं तसें सांगावयास सांगितलें ! ”

“ तसें म्हणजे कसें ? ”

“ त्या मला म्हणाल्या, तूं धुळीनें कपडे भरव, आणि धांवत येऊन जयदेव पण्डितांना व्याघ्रानें खालें असें सांग ! ”

सम्राटांच्या पुढें प्रकाश निर्माण होत चालला. सम्राज्ञीकडे संतापानें पहात ते म्हणाले, “ मग ? ”

“ त्यांनीं मला या पद्मादेवी इथें असतांना ही वार्ता सांगावयास सांगितली. ”

“ मग काय झालें ? ”

“ मीं ही वार्ता त्यांच्या आज्ञेप्रमाणें सांगितली. पद्मादेवींनीं ती ऐकली; आणि तत्क्षणीं खालीं कोसळल्या ! ”

शेजारींच उभ्या असलेल्या वैद्याकडे महाराजांनीं दृष्टि फिरविली. त्यानें खालच्या मानेनेंच उत्तर दिलें, “ प्राण जाऊन अर्ध घटिका होत आली आहे ! ”

सम्राट मांडवीदेवीपासून दूर झाले, आणि त्यांना जळत्या शब्दांत म्हणाले, “ उठा ! उभ्या रहा ! ”

ते शब्द ऐकून मांडवीदेवींना अधिक रडायचें साहस झालें नाहीं. त्या उठून उभ्या राहिल्या.

डोळ्यांतून ठिणग्या बाहेर फेंकीत सम्राट म्हणाले, “ हें कां केलें ? ”

“ महाराज, मला यांची ओळख पटली नाहीं ! या एकदां म्हणाल्या होत्या, कीं पतिनिधनाची वार्ता कानीं पडतांक्षणींच मी प्राण सोडीन ! यांची परीक्षा पाहूं गेले मी ! ”

“ कां ? असूया निर्माण झाली म्हणून ? आम्हाविषयींच्या नानाप्रकारच्या शंकाकुशंका घेत आतल्या आंत जळत होतांत ! या विचाऱ्या सुशील ब्राह्मण

युगुलाचें आपापसांतील प्रेम तुमच्याच्यानें बंधवळें नाहीं ? तुम्हीं एक अत्यंत मौल्यवान् जीवित कुस्करून टाकलें आहे ! वस्तुतः तुमचाही शिरच्छेद केला पाहिजे ! पण आजोबांचा संकेत असा आहे कीं, या राज्यांत स्त्री अवध्या आहे ! उद्यां सकाळीं तुम्ही या राज्यांत न दिसलां पाहिजेत ! ”

सम्राट् जयदेवाकडे वळले. एखाद्या पापाणप्रतिमेप्रमाणें जयदेव पद्मेचें शरीर मांडीवर धेऊन बसला होता. त्यांनीं त्याच्या खांद्यावर हात ठेवला, आणि सद्गदित होऊन म्हणाले, “ प्रिय सुहृद, मी काय बोलून तुमचें समाधान करूं ? चला आतां ! पद्मादेवीचा अन्त्यसंस्कार आमच्या दहनभूमीवर होईल ! उठा ! ”

जयदेव वेड्यासारखा बोलला, “ उठूं ? कां ? ”

“ मृत देहास कुठवर धरून ठेवणार ? ”

“ कोण मृत झालें आहे ? ही पद्मा ? नाहीं ! ही तर केवळ झोंपली आहे ! परवांच तर रात्री ही माझ्या कुशींत शिरून मला म्हणाली, ‘—कीं आतां लवकरच आपलें बाळ जन्मास येणार आहे !—’ ही कशी मरेल ? सम्राट्, आपण असें अभद्र काय बोलतां ? ”

तर मग पद्मा गर्भवती होती ! सम्राटांच्या नेत्रांत पटकन् पाणो उमैं राहिलें. तोंच पद्मेचें प्रेत उचलून जयदेव उभा राहिला, आणि उन्मत्तासारखा बाहेर पळत सुटला !

हां हां म्हणतां ही वार्ता संबंध पुरीत पसरली.

लोकांचा विश्वासच बसेना.

पद्मादेवी मरण पावली ?

आपली अत्यंत आवडती पद्मादेवी ?

जयदेवाची एकनिष्ठ अनुगामिनी ?

ती अत्यद्भुत गानदेवता ?

ज्या वेळीं जयदेवाच्या शिष्यवर्गानें ही वार्ता ऐकली, तेव्हां अन्तःकरणाचा टाव सुटून ते सगळे राजप्रासादाकडे धांवत सुटले. त्यांच्या पाटोपाट गांवांतले उपाध्याय, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, श्रामिक, कृषिक, चर्मकार, सुवर्णकार, सारथी, कलाल, कुलाल स्त्रिया, पोरी, पोरे, हीं सगळीं लाजलज्जा सोडून धांवत निघालीं.

आपली पद्मादेवी मृत झाली ?

तिच्या मरणास सम्राज्ञी कारण झाल्या ?

यांनीं तिला जयदेवाच्या मृत्यूची खोटीच वार्ता ऐकविली ?

तत्क्षणीं तिनें शरीरपात केला ?

अहाहा ! धन्य तिचें पतिप्रेम ! धन्य पातिव्रत्य !

कांहीं चिकित्सक म्हणाले, “ पतिनिधनाची वार्ता ऐकतांक्षणींच कां मेली ? ती वार्ता खरी कीं खोटी हें समजून ध्यायला नको होतें ? आणि कांहीं विषवाधा झाली असेल, म्हणून एवढ्या लवकर मरण पावली. नाहींतर अनेक स्त्रिया पतिनिधनाची वार्ता ऐकतात. त्या कुठें मरत नाहीत त्या ? ”

पण असे कुतार्किक अगदींच कमी होते. त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून लोक आपल्या प्रियदर्शिनीचें दर्शन घेण्यास धांवत चालले.

तोंच वार्ता आली, की पद्मा गरोदर होती !

हरि हरि ! सम्राज्ञीच्या दुष्टपणास काय म्हणावें ?

कुलटेनें सगर्भा पद्मेला मारून टाकलें !

अहाहा ! आमची पद्मा ! अत्यंत सुशील पद्मा ! प्रियवादिनी पद्मा ! कर्पूरगौरा पद्मा ! अत्यंत सुंदर पद्मा !—तर मग ती गर्भवती होती !

क्षुब्ध लोकांचा समूह खवळत, उन्मत्त होत प्रासादाकडे धांवत सुटला. त्यांच्यासमोर जर या खेपेस सम्राज्ञी येती तर—

तर त्यांनीं राजक्षोभाची चिंता न करतां तिचा वध केला असता ! दगडांनीं टेंचून तिला मारून टाकलें असतें !

तो समूह वाड्याकडे पळत सुटला.

रडत, ओरडत, शिव्या देत.

तों त्याला समोरून जयदेव पद्मेचें शव हाती घेऊन धांवत येतांना दिसला !

त्याच्या मागोमाग सम्राट् आणि त्यांचा परिवार धांवत होते !

हा समूह जागच्या जागीं थकला.

त्याला पाहून सम्राटांस पद्मेच्या आणि जयदेवाच्या अपूर्व लोकप्रियतेची कल्पना आली ! पण आतां कांहीं उपाय नव्हता ! हातून बाण सुटला गेला होता !

हा एवढा जनसागर समोर उभा खरा, पण जयदेवाचें लक्ष तिकडे मुळींच गेलें नाहीं. तो आपल्या जिवलग सखीला हांका मारीत मन्दिराकडे पळत होता.

लोकसमुदायरूप यमुना दुभंग झाली ! सर्वांनीं जयदेवास मार्ग दिला.
त्याचा तो उन्मत्त भावावेश पाहून कोणाचेंही त्याच्याशीं बोलायचें साहस
झालें नाहीं.

त्यांनीं त्यांची प्रियदर्शिनी पद्मा पाहिली !

अहा ! ती झोंपलेलीच तर दिसत होती !

मुखावर मृत्यूमुळें यत्किंचित्हि विकृति निर्माण झाली नव्हती !

तें प्रफुल्लोत्पलाप्रमाणें भासणारें मुख अजूनहि विवर्ण झालें नव्हतें !

पण तिला धेऊन जयदेव कुठें निघाला ?

कुणाचें विचारायचें साहस होईना !

सगळे जयदेवाच्या मार्गें निघाले. एवढा मोठा जनसमुदाय, पण अत्यंत
शांत ! कुणीही मुखांतून एक शब्द काढीना !

शेवटीं जयदेव जगन्नाथाच्या मन्दिराकडे वळून मन्दिरांत जाऊन पोचला.
तिथें गेल्यावर त्यानें आपल्या प्रिय सखीचें तें शव गाभाऱ्याच्या दारांत ठेवलें
आणि तिला हांका मारीत व तिचीं लुंवनें घेत तो तिच्या शेजारीं बसला.

महन्त येऊन उपस्थित झाले. तें करुण दृश्य पाहून त्या स्थितप्रज्ञ
महन्तांच्याहि नेत्रांतून दोन आंसवें खालीं ओघळलीं.

महन्तांच्या शेजारीं एखाद्या अपराध्याप्रमाणें मान खालीं घालून सम्राट्
उभे होते. त्यांच्या मार्गें जनतासागर अनिमिष नेत्रांनीं आतां काय होणार
याची वाट पहात होता.

एकदम जयदेव उठला. तो म्हणाला, “अरे ! सखि, आतां तुझ्या कृतक
कोपाचें कारण कळलें !

“परवां आठ दिवसांपूर्वीं तूं मला म्हणाली होतीस, कीं, मी तुमचें भजन
ऐकूं इच्छितें ! मला तसे डोहाळे होताहेत !

“त्याकरतां रुसलीस होय ?

“सखि ऐक माझे भजन !”

जयदेव उन्मत्त होऊन गाऊं लागला.

चन्दनचर्चित नीलकलेवर पीत वसन वनमाली ।

कैलिचलन्मणि कुण्डल मण्डित गण्डयुगः स्मितशाली ॥

तो गात होता. त्याचा स्वर कंपित होऊन सभामंडपाच्या भिंतींची मर्यादा सोडून पलीकडे जाऊं लागला. त्या स्वरांत पाषाणाला पाझर फोडणारी आर्तता होती. त्या स्वरांत वज्रांतून पाणी ठिबकविणारा करुण रस सांठवलेला होता.

जयदेव गातच होता. ते पद संपलें. त्याच्या मुखांतून दुसरें सहजस्फूर्त पद्य बाहेर पडलें.

तो परमेश्वराच्या अष्टावतारांचें गीत गाऊं लागला.

गातां गातां त्याच्या नेत्रांतून आंसवें वाहूं लागलीं.

“ प्रभो ! त्या चिमण्या लहानग्या प्रल्हादाकरितां तूं नरहरिरूप धरलेंस ! विचित्र रूप ! अर्धा मनुष्य, अर्धा पशु ! पण आपल्या त्या भक्तश्रेष्ठाकरितां तूं तैही कौतुक केलेंस !

तव करकमलवरे नखमद्भुतशृंगं ।

दलित हिरण्यकशिपुतनुभृंगं ।

केशव धृत नरहरिरूप । जय जगदीश हरे ॥ ”

गातां गातां त्याचा स्वर इतका चढला, कीं लोकांना वाटलें, आतां हा स्वर फुटणार ! त्यांतली आर्तता लोकांचीं मनं व्यापून राहिली.

जयदेव थांबला. तो रडूं लागला. पद्मेजवळ जाऊन तो म्हणाला,

“ पद्मे ! साखि ! आतां गाववत नाहीं ! शक्ति संपत चालली ! कालपासून भुकेला आहं ग ! मृगया लवकर संपवून तुझ्या भेटीच्या लालसेनें धांवत धांवत आलों ! आतां गाववत नाहीं ! स्वर तोकडा पडला ! साखि ! ऊठ ग ! भजनांत अंतराय निर्माण होतो ! पद्मे ग ! ”

आणि अकस्मात् लोकांनीं पाहिलें कीं—

पद्मेच्या शरीरांत प्राण संचरूं लागला ! ती श्वासोच्छ्वास करूं लागली ! एका निमिषांत ती उठून बसली आणि जयदेव म्हणत असलेलें गीत ती आपल्या अत्यद्भुत स्वरांत गाऊं लागली !

तव करकमलवरे नखमद्भुतशृंगं

दलित हिरण्यकशिपुतनुभृंगं

लोक आनंदानें उन्मत्त झाले ! ते गर्जना करूं लागले, “ जय जयदेव ! जय पद्मादेवी ! ”

महंत पुढें झाले. त्यांच्या नेत्रांतून आनंदाश्रु वहात होते. त्यांनीं एका कुशीत जयदेवाला घेतले, दुसऱ्या कुशीत पद्मेला. ते म्हणाले,

“ धन्य जयदेव ! धन्य पद्मा ! जोपर्यंत जगन्नाथमूर्ति आहे, तोपर्यंत तुमचें नांव लोक विसरणार नाहीत ! ”

पुनः एकदां लोक गर्जले, “ जय जयदेव ! जय पद्मादेवी ! ”

★ ★ ★

